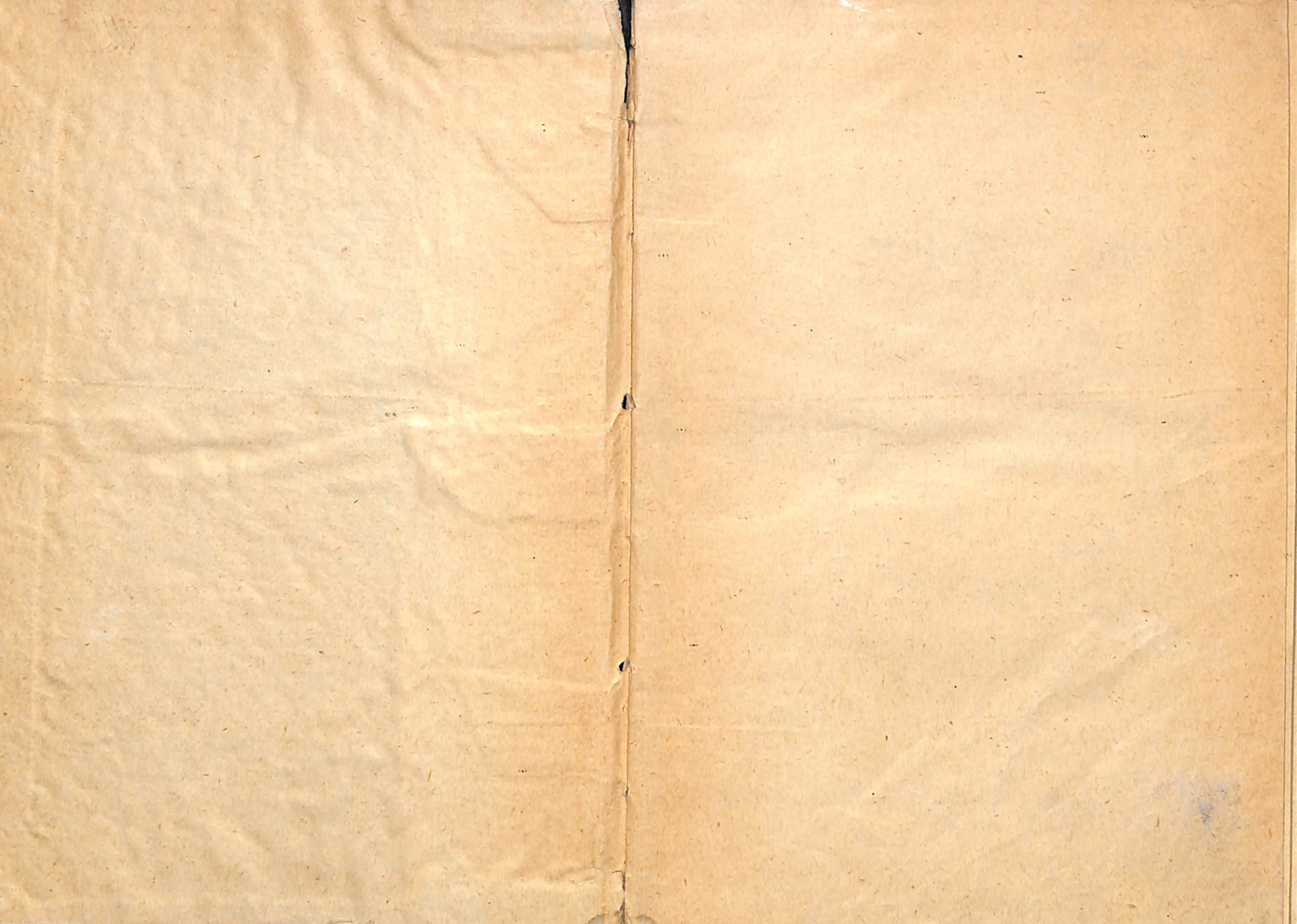

1339

1

\$-95

06 SEP 2013

1

8-95

u

Ե. ՅՐԱՆԳԵԱՆ.

01 JUL 2009

100
142-80

Ն. Կ. ՄԻԽԱՅԼՈՎՍԿԻՆ

Ո Ր Պ Ի Ս

ՓԻԼԻՍՈՓԱ-ՍՈՑԻՈԼՈԳ

1004
18883

98

ՆՐԱՆԵՐ

Տպարան «ԼՈՅՍ» Արշակ Յակովբեանցի և որդիք
1911 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I. ՆՆՐԱԾՈՒԹԻՒՆ.—Մեր թեման.—Մի-
թայլովսկու սօցիոլոգիական և փիլիսոփայական աշ-
խարհայեացքի բնութագրերը.—Правда-սխառեմ.—աբ-
շարութիւն և ճշմարտութիւն.—Մ-ի տեղը սոսական
իրականութեան մէջ 60, 70, 80 թւերին.—նրա տեղը
սօցիոլոգիայի շարքում. 9—30.

II. ՄԻԽԱՅԼՈՎՍԿՈՒ ՓԻԼԻՍՕՓԱՅԱ-
ՆԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՅՈՂՈՒԹԻՒՆԸ.—նրա
փիլիսոփայական կօնցիպցիայի բնորոշումը.—նա բէ-
ալ մտածող.—նա հակամեաաֆիզիկ.—նրա իմացաբա-
նութիւնը և սրա բնորոշումը նա համազամ ֆե-
նօմենայիստ է.—նա զէմ «իւր ինքնինի».—ի՞նչ է
«իւր ինքնինը».—մարդու և զիտութեան սահմանները
զուգադիպում են իրար.—չկայ արսօլիւտ ճշմարտու-
թիւն.—մտքի անսեռութեան սկզբունքը.—Մախ, Աւե-
նարիուս և Միխայլովսկիյ.—փորձ.—զուտ փորձ, սրա
էութիւնը.—փորձի փիլիսոփայութիւնը . . . 30—70.

III. Ն. Կ. ՄԻԽԱՅԼՈՎՍԿՈՒ ՍՕ-
ՑԻՕԼՈԳԻԱՆ 70—210.

I. ՄԻԽԱՅԼՈՎՍԿՈՒ ՍՕՑԻՕԼՈԳԻԱՅԻ
ԳԵՆԵԶԻՍԸ.—50, 60-ական թւերը.—զարաշըր-
ջանի բնորոշ և էական գծերը.—բնագիտու-

թեան նաճումները.— Բնագիտական օրէնքներէ նշանակութիւնը հասարակագիտութեան համար.— Բիւլօղիական սկզբունքները միաժամանակ սօցիօլօգիական սկզբունքներ են.— սօցիօլօգիան բիւլօղիայի շարունակութիւնը.— սրա սխալ հոգմերը.— Սպէնսէր եւ օրդանական թէօրիան.— օրդանիզմը մի հասարակութիւն եւ հասարակութիւնը մի օրդանիզմ.— այս թէօրիայի այլ ներկայացուցիչները.— այլ հոսանք.— Կապիտալի զարգացումը.— անտեսական-հասարակական թէօրիան.— Մարքս եւ Էնգելս.— այդ երկու հոսանքներէ հակադրութեան լուծման պրօբլէմը.— Միխայլովսկու դերը զբանում.— այդ հոսանքները Ռուսաստանում.— Միխայլովսկու կրած ազդեցութիւնները . 70—100.

II. ՍՕՑԻՕԼՕԳԻԱԿԱՆ ՄԱԿԻՆԵՆԵՏԻՎԻԶՄ ԵՒ ՄԱԿԻՆԵՆԵՏԻՎ ՄԵԹՕԴ.— օրինակով եւ սուբիեկտիվ մեթօդներ.— Միխայլովսկու սուբիեկտիվիզմի էութիւնը եւ հիմնադրումը.— զերարեւմտեցի խնդիր.— սուբիեկտիվ տարրը հասարակագիտութեան մէջ, սա անխուսափելի եւ անհրաժեշտ.— բարձր կօտորօլը պատկանում է սուբիեկտիվ տարրին.— Միխայլովսկու սուբիեկտիվիզմի դեֆինիցիան.— նրա երեք էական կողմերը . 100—117.

1. «Կանխակալ կարծիք».— սրա էութիւնը.— ինչպէս է կազմուած կանխակալ կարծիքը.— սրա գոյութիւնը բնագետի եւ հասարակագետի մօտ.— տարբերութիւնը.— սօցիօլօգի մօտ բարոյական տարրի գոյութիւնը . 117—127.

2. Տէլէօլօգիզմը սօցիօլօգիայի մէջ.— սրա էութիւնը.— Կօնաի դարգացման երեք ֆազերը.— Միխայլովսկու զարգացման երեք ֆազերը՝ օրինակով մարդակենտրոն, արտակենտրոն եւ սուբիեկտիվ մարդակենտրոն.— սրանց էութիւնը.— նա զէմ առաջին երկու ֆազերին.— ինչու.— տելէօլօգիական տարրի անհրաժեշտութիւնը սօցիօլօգիայի մէջ . 127—141

3. Արդարութեան եւ անհրաժեշտութեան կատեգորիան.— բարոյական տարրի գոյութիւնը սօցիօլօգիայի մէջ.— սօցիօլօգիան անբաժան էթիկայից.— Միխայլովսկու եւ Լաւրովի ըմբռնումը.— անհրաժեշտութիւնը եւ մարդու զիւրքը նրա հանդէպ . 141—151

4. Անհատի դերը, հնարաւորութեան կատեգորիան.— տարրեր ըմբռնումներ.— իրերի բնական ընթացքը եւ մարդը.— մարդը պատճառներից մէկը.— մեծ մարդիկ.— սրանց կուտը չի դնում Միխայլովսկին.— փոխարարեութիւն տարրերի.— Կլասսիֆիկացիա 151—164.

III. ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԷՕՐԻԱՆ ԵՒ ՊՐՕԳՐԵՍԻ ՖՕՐՄԱԿԱՆ.— սրա էութիւնը.— բնական ընտրութեան սկզբունքը.— հասարակութեան օրդանական թէօրիան.— իդէալական եւ գործնական տիպեր.— Միխայլովսկու զիւրքը.— դիվերգենցիա եւ աշխատանքի ֆիզիօ-

լողեալան բաժանումը.—կարլ ֆօն Բերի օ-
րէնքը.—Միխայլովսկու պրօգրէսի ֆօրմու-
լան.—անհատի լայնութիւնը և խորութիւնը.—
Միխայլովսկին լայնութեան կողմնակից.—պրօ-
ֆան-ինչ հասարակարգ է ուզում.—նրա պրօ-
գրէսի ֆօրմուլաի վերաբեր կողմը.—քննա-
դատութիւն.—Բազումիկի, Լաւրովի դեր-
քը.—Լաւրովի սրբազրութիւնը—վերջին խօսք
164 210.

Ազգիւրներ և գրականութիւն.

Վերապահներ.

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. Н. К. Михайловскій, полное собр. сочи-
нений 8 т.
2. На славномъ посту. Литературный сбор-
никъ, посвященный Н. К. Михай-
ловскому. (1860-1900).
3. Б. Л. Личиковъ. Субъективизмъ и субъ-
ективный методъ (критическій о-
черкъ о Н. К. Михайловскомъ)—
„Вопросы обществовѣдѣнія“ **գրքում:**
4. В. Лункевичъ. Н. К. Михайловскій,
характеристика-эскизы.
5. П. Лавровъ. Формула прогресса Н. К.
Михайловскаго и т. д.
6. Ивановъ-Разумникъ. Исторія русской
общест. мысли. II т. ст. 135-205.
7. Г. Вартанянъ. П. Миртовъ и субъек-
тивный методъ въ социологii.
8. В. Черновъ. Философскіе и социал. э-
тюды. (բոլորն էլ վերաբերում են
Միխայլովսկու, ընդհանրապէս ոռւ-
սական ուցիւղօգիական դպրոցի աշ-
խարհայեցողութեան հիմնաւորման):

այս բոլորը մեզ աւելի քան պարզ է: Բայց, յամենայն դէպս, մենք հաճութեամբ ենք ձեռնարկում այդ դժւարին աշխատանքը: Հաճութեամբ ենք ձեռնարկում, որովհետեւ մեր առաջ կանգնած է մի խիստ օրիգինալ գէմք, մի համակերելի և ընդգրկող միտք, աշխատաւոր ժողովրդի համար բաքախոզ մի ջերմ սիրտ, աշխատանքի սկզբունքի համար պայքարող մի աննման մարտիկ:

Ահա այսպէս ուշադրաւ և զբաւիչ է նա, ռուս մեծ փիլիսոփա-սօցիօլօգը. ահա այսպէս նա բաղմակողմանի է, բարդ և խոշոր. նա ընդգրկում է իր մէջ բաղմաղան գծեր, որպիսութիւններ:

Նա առհասարակ իր ամբողջ մեծութեամբ, իր ինքնատիպ ֆիզիօնօմիայով բարձրանում է ռուսական մտքի նորադոյն պատմութեան մէջ: Նա խոշոր է թէ իր խորունկ ու պայծառ մտածողութեամբ, թէ իր ընդգրկող հոգով և թէ իր ջերմ սրտով: Եւ նա իր այդ բոլոր բարեմասնութիւններով, իր փարթամ կեանքով և ամբողջ էութեամբ երևան է գալիս թէ վերացական մտքի աշխարհում և թէ հասարակական-քաղաքական եռուն կեանքում:

Այստեղ նա ուզում է թէ իր մտքին և թէ հոգուն-սրտին բաւարարութիւն տալ:

Թէև նրա այդ յատկութիւնները, այդ երկու կողմերը երբեմն զատոււմ են, բայց զատոււմ են՝ միայն յետոյ նորէն միանալու պայմանով: Խուս սօցիօլօգ-փիլիսօփան ուզում է զանեւ այնպիսի մի տեսակէտ, «ուր правда-ճշմարտութիւնը և правда-արդարութիւնը ներկայանային ձեռք-ձեռքի տւած, մէկը միւսին լրացնելով»^{*)}: Յամենայն դէպս, այդպիսի տեսակէտի մշակումը բարձր է այն բոլոր խնդիրներից, որպիսին կարող են ներկայանալ մարդկային մտքին, և չկայ ոյժ, որ ամսոսայինք այդ խնդրի վրա զործագրելով: Անհրկիւղ նայել իրականութեան աչքին և նրա արտացոլման՝ правда-ճշմարտութեան, օրիկելով ճշմարտութեան, և միևնոյն ժամանակ պահպանել правда-արդարութիւնը, սուբիեկտիվ ճշմարտութիւնը — ահա այդպիսին է Ն. Կ. Միխայլովսկու ամբողջ կեանքի գերագոյն նպատակը:

Այս խօսքերի մէջ բիւրեղացած կերպով տրւած է Ն. Կ. Միխայլովսկու ամբողջ փիլիսօփայական-սօցիօլօգիական օրիգինալ աշխարհայեցողութիւնը, նրա սուբիեկտիվ-ստական-սօցիօլօգիական և ինդիվիդուալիս-

^{*)} Полное соч. I т. ст. V.

տական դժգոհումը: Նրա ամբողջ սօցիալ-
փիլիսոփայական և սօցիոլոգիական-սուբյեկ-
տիվիստական յղացումը կարելի է բնո-
րոշել երկու խօսքով— Правда-ի սխառեմ.
Правда-ն պէտք է հասկանալ, իհարկէ, այն
ընդգրկող իմաստով, որպիսին տալիս է Մի-
խայլովսկին կամ առհասարակ ռուս ժողո-
վուրդը:

Պրակտիկ նրա սկզբունքների Սկզբ-
բունքն է, նրա գերագոյն նպատակը ու
խնդիրը, որին նա հետամտեց իր ամբողջ 45
տարւայ գրական-հրապարակախօսական և
փիլիսոփայական-սօցիոլոգիական գործունէ-
ութեան ընթացքում: Եւ նա ամբողջ 45 տար-
ւայ ընթացքում պայքար մղեց ռուսական
թէ մտաւոր աշխարհում և թէ սօցիալական
քաղաքական կեանքում, երկար և դժւարին
պայքար, որից նա միանգամայն յաղթանա-
կող դուրս եկաւ իր Правда-ի սխառեմով, իր
աշխարհայեացքի թափն ու պսակ կազմող
սօցիոլոգիական սուբյեկտիվիզմով:

Այսպիսով ծայր է տալիս ամբողջ մի
մտաւոր շարժում, ստեղծւում մի ամբողջ և
խիստ հետաքրքրական շփոխ, հարադատ
ծնունդ ռուսական իրականութեան, ռուսա-
կան անմիջական կեանքի:

Ն. Կ. Միխայլովսկին դեռ շատ վաղ իր

վրա է գրաւում արժանի և լուրջ ուշադրու-
թիւն: Արդէն 60-ական թւականներին նրա
դէմքը պարզ էր, նրա աշխարհայեացքի,
թէ փիլիսոփայական և թէ սօցիոլոգիա-
կան, հիմնական դրութիւնները զարգացը-
ւած էին: Նա արդէն այդ թւականներին
կազմում էր ռուսական իրականութեան
մէջ, մանաւանդ տնտեսական հիմնաւորումների
և դրութիւնների տեսակէտից, մի կենդրոնա-
կան անձնաւորութիւն: Նա կարգացւում
է մեծ չափերով, տարածւում արագ և ազ-
դում երկար ժամանակ ու խորը: Ճիշտ են
նկատում, որ ռուս գրողներից, անգամ ա-
մենամեծ մտածողներից, ոչ ոք այն չափով
չի կարգացել և ազդել ու գործել, որքան
Ն. Կ. Միխայլովսկին: Ոչ Բելինսկին, ոչ
Չերնիշևսկին, ոչ Դոբրոլիւբովը ևն, չեն
կարող համեմատուել այդ կողմից Միխայ-
լովսկու հետ: Ոչ ոք ռուս գրողներից չէ ու-
նեցնլ Միխայլովսկու նման երկարամեա,
ամբողջ կէս դարեա բեղուն և և պայքարոտ
գործունէութիւն, երկարամեա և բեղուն
թէ վերացական մտքի, տեսական խնդի-
րների սահմանում, և թէ հասարակական-քա-
ղաքական կեանքի մէջ: Նրա գրական գոր-
ծունէութեան յօբելեանը տօնւեց 1900 թւին,
իսկ ինքը մեռաւ 1904 թւին: Նա անդա-

դրում աշխատել և գործել է, նա ապրել և կուել է, տանջւել և ուրախացել ամբողջ կէս դար, մի մարդու ամբողջ կեանք. դա, իհարկէ, հեշտ է ասել: Այդպիսի կեանք չէ ունեցել և ոչ մի խոշոր ոռոս հրապարակախօս-մտածող:

II.

Միխայիլովսկու սօցիալ-փիլիսօփայական աշխարհայեցողութեան ընդհանուր բնութագիրն արդէն պարզ է:

Բայց ի՞նչ էր ներկայացնում իրենից Ռուսաստանը, երբ երևան եկաւ Ն. Կ. Միխայիլովսկին, ի՞նչ կարևոր և էական խնդիրներ էին զբաղեցնում առաջաւոր մտաւորականներին և, վերջապէս, որոնք են էպօխայի բնորոշ գծերը:

Քառասնական և յիսունական թւականները Ռուսաստանում ներկայացնում էին մի կռու և հետաքրքրական շրջան: Արևմտեան Եւրոպայում արդէն առաջացել էին մի շարք արմատական յեղաշրջումներ և փոփոխութիւններ, յեղաշրջումներ և փոփոխութիւններ թէ սօցիալ-քաղաքական կեանքում և թէ մտաւոր աշխարհում: Խոշոր արդիւնաբերութիւնը ծաւալւում էր, կա-

պիտալիզմը նւաճումներ էր անում, դոսա-կարգային շահերն իրար բաղխւում և օրաւոր սրւում, իսկ ժողովրդական խաւերի շերտաւորումը արագ կերպով առաջ էր գնում: Այս մի կողմից: Միւս կողմից առաջ էին եկել և հիմնաւորւում էին սօցիալօգիական և սօցիալիստական թէօրիաներ, ինչպէս և կուսակցութիւններ:

Մի խիստ բեղուն և ուսանելի շրջան: Արևմտեան Եւրոպայի այդ յեղաշրջումները, առաջացած թէ վերացական մտքի և թէ սօցիալական կեանքի սահմանէն դուրս, չէին կարող չազդել ուսանական իրականութեան վրա: Այդ տեսակէտից շատ յետ էր մնացել Ռուսաստանը Արևմտեան Եւրոպայից: Ռուսական իրականութեան մէջ կային խնդիրներ, այրող և կնճառող խնդիրներ, որոնք արդէն վաղուց լուծւել էին եւրոպական պետութիւնների մէջ և կորցրել իրենց այժմէական և այրող խնդրին յատուկ բնոյթը: Ամենայրող և այժմէական, անգամ ամօթ շարժող և մարդ-անհատի արածանաւորութիւնը խորապէս վերաւորող հարցը Ռուսաստանում համարւում էր այդ ժամանակ ճորտատիրական կարգը, մի ստորացուցիչ վիճակ, որը շատ վաղուց Արևմտեան Եւրոպան մաշել էր:

Այսպէս, ժողովրդի, գիւղացիութեան ազատագրման հարցն էր զբաղած նոր փթթող Ռուսաստանի առաջաւոր մտաւորականներէ առաջ: Դա միաժամանակ ընդհանուր լինելի էր, ընդհանուր բոլորի համար: Ամեն ինչ ժողովրդի համար, եւ ամեն ինչ ժողովրդի շահերի տեսակէտից: Ահա այդ էպօխայի բնորոշ և յատկանշական դէպիւղը, զիկավար սկզբունքը: Դեռ չկար, և չէր էլ կարող լինել սուր զանազանաւորում ուսում մտաւորականների, ուսում ինտելլիգենցիայի մէջ: Զերնիշնսկիյ, Դոբրոլիւբով, Ուսպենսկիյ, Պիսարև, Լատով, Միխայլովսկիյ ևն. այս զեղեցիկ շարքը կարելի է դեռ երկար շարունակել, անձնաւորութիւններ, որոնք աշխատում և պայքարում էին ժողովրդի համար և հէնց այդպէս էլ կոչւում էին—«նարոդնիկներ»: Իսկ այդ շարժումը աւելի ուշ, 90-ական թւերին աւելի ծաւալւում և խորանում է, ստանալով մի կազմակերպութեան բնաւորութիւն—«նարոդնիկական կազմակերպութիւն»:

Ահա այդ և նման հարցերին անխորտարած էր ուստական ինտելլիգենցիան: Ռուս մտաւորականները հաւաքում, միացնում էին ցրած ոյժերը, խտացնում կըւււողները շարքերը մի ընդհանուր կուի համար: Կուի ընդհանուր թշնամիների դէմ և

կուի ժողովրդի շահերի տեսակէտից: Մի զարմանալի հերոսական պերիօդ էր դա ուստական կեանքում՝ մտաւոր և հասարակական շարժման տեսակէտից: Բոլորը դժգոհ էին տիրող հասարակարգից, մարդու անհատականութիւնը և արժանաւորութիւնը նւաստեցնող կարգերից: Զարմանալի արագութեամբ և անսպասելի կերպով բռնանում, հրապարակ էին գալիս նոր ու նոր ոյժեր, մտքի առաջադիմութեան և կեանքի յեղաշրջման համար պայքարող մարտիկներ: Եւ հետզհետէ, օր-աւուր խտանում էր նարոդնիկների շարքերը, մեծանում պրօգրէսիվ բանակը: Հին աշխարհայեացքը փուլ էր գալիս հէնց իր հիմքից: Ռուսաստանը ապրում էր իր Sturm und Drang Periode-ը, նման գերմանականին, ուր, ասես գետնի տակից, բուսեցին մի շարք խոշոր դէմքեր՝ Գէօթէ, Շիլլեր ևն, որոնք տապապալեցին հին աշխարհայեացքը, հին կենսահայեցողութիւնները:

Ահա այսպիսի պայմանների և իրականութեան մէջ է երևան գալիս Ն. Կ. Միխայլովսկին: Նա յայտնւում է թէ որպէս թէօրետիկոս և թէ որպէս հասարակական գործիչ: Իսկ այդպիսի անձնաւորութեան, խոշորունկ միտք և ջերմ սիրտ ընդգրկող

1004
1888

նաւորութեան կարիքը աւելի քան ակնյայտ էր և անտարակուսելի: Ժամանակակից Ռուսաստանն էլ իր հերթին տալիս էր պարարտ և իրական հող Միխայլովսկուն՝ գործադրելու լիապէս թէ իր մտքի ընդհանրացնող ոյժը և թէ իր հոգու թափը: Այստեղ անհրաժեշտ էր և հասարակական գործունէութիւն, և՛ վերացական մտքի, տեսական աշխատանք: Եւ Միխայլովսկին հրապարակ է հանում ամբողջապէս ժողովրդական շահերի համար իր ջերմ սիրտը, հոգու ոյժը, մտքի զգաստութիւնը, կարճ, իր ամբողջ փիլիսոփայական-սոցիոլոգիական էրուդիցիան, պատրաստութիւնը:

Սկսում է մի գերադանցօրէն գեղեցիկ, գրաւիչ և լին սլաքաբար: Նա սլաքաբում է երկու Ֆրօնտի վրա, թէ վերացական մտքի աշխարհում, տեսական հարցերի մշակման հողի վրա և թէ հասարակական-քաղաքական կեանքում: Նա պայքարում է անդադարում, առանց երբեք զրիչը վար դնելու: Եւ նա միշտ էլ պատւաւոր կերպով, որպէս յաղթանակող է դուրս գալիս երկուստեք մղւող կռից, նամանաւանդ տեսական հարցերի վերաբերմամբ: Իսկ այդ խիստ դժւարին կուում, այդ անխնայ պայքարի մէջ նա միշտ էլ առաջնորդւում է իր,

սկզբում դեռ աղօտ կերպով պատկերացրած, ընդգրկող Պրաւդայի տեսակէտով: Նա միշտ էլ, թէ վերացական մտքի սահմանում և թէ հասարակական կեանքում, ինչպէս և իր գրական-հրապարակախօսական գործունէութեան մէջ, որոնում էր ճշմարտութիւնը, այն երկակ ճշմարտութիւնը, որի մասին նա այժման երազել է և որն եղել է նրա կէտ-նպատակը, նրա սկզբունքների Սկզբունքը—Պրաւդան:

Այսպէս է պատկերանում մեզ Ն. Կ. Միխայլովսկին թէ իր կապիտալ գրածքներում, սոցիոլոգիական տրակտատներում և թէ իր ամենօրեա գրախօսականներում, անգամ գրական թեթեւ նկատողութիւնների մէջ:

III

Ահա այդ ժամանակ և այդ պայքարումն է մշակւում ռուսական սուբիեկտիվիստական-սոցիոլոգիական դօկտրինը, կազմակերպւում ռուսական շիօլան:

Ն. Կ. Միխայլովսկու դերը ու աշխատանքը ռուսական սոցիոլոգիական-սուբիեկտիվիստական և պօզիտիվիստական աշխարհայեցողութեան մշակման և հիմնաւորման մէջ շատ խոշոր է և վճռական: Մի-

խայլովսկին կարողացաւ ամենազեղեցիկ
կերպով ձեռնհարպել և արտայայտել, անգամ
կլասիկ ֆորմուլաների մէջ, ուսումնական
պրօֆէսորի բանակի, ինչպէս և ուսումնական
կեանքում ակտիվ կերպով գործողների փի-
լիսօփայական մտորումները և տեսակէտը:
Միխայլովսկին ունի, անտարակոյս, իր նա-
խորդները, ուսումնական դպրոցի հիմնադիր-
ները, որոնք իրեց անկասկածելի մասն ու-
նին այդ հետաքրքրական և վերին աստի-
ճանի զբաւիչ կօնցեպիայի յղացման և հիմ-
նաւորման մէջ: Գերցեն, Չերնիշևսկի, Լաւ-
րով — ահա համակող անձնաւորութիւնների
և ուսւ խոշոր մտածողների շարքը, որոնց
մէջ միացած էր թէ կեանքի ակտիվ գոր-
ծող-մարտիկը և թէ վերացական մտքի
ներկայացուցիչը: Այդ երկու գծերը, այդ
երկու կողմերը յատուկ են եղել այդ շրջա-
նի ուսւ մտածողներին: Դա կեանքի անմի-
ջական պահանջն էր: Բայց Միխայլովսկին
եղաւ գրանց մէջ ամենամեծ թէօրեմիկոսը:
Նա բնութիւնում էր խորունկ, փիլիսօփայա-
կան միտք, հարուստ, եւրոպական մտքով
հարուստ էրուդիցիա և գիտութիւնների,
թէ բնական և թէ հասարակական գիտու-
թիւնների, խորը ճանաչողութիւն: Նւ շնոր-
հիւ այդ բոլոր բարեմասնութիւնների, նա

կարողանում է ստեղծել ինքնուրոյն շփոթ,
առաջ է բերում գիտական-սօցիօլօգիական
շարժում, ինքնուրոյն եւրոպականից, խոշոր
չափով և իր էական գծերով ուսումնական
ծնունդ, ուսումնական իրականութեան անմի-
ջական ազդեցութիւնները իր վրա կրող:
Նա քննադատում է եւրոպական սօցիօլօգի-
ական ուղղութիւնները, առանձնապէս սպին-
սէրեան ըիօլօգիական սօցիօլօգիան, վեր-
լուծման նիւթ դարձնում բնագիտութեան և
հասարակագիտութեան երևան: բերած պրօբ-
լէմները: Իսկ այս խորունկ և շատ բան ոչըն-
չացնող քննադատութիւնը տալիս է Միխայ-
լովսկու սօցիօլօգիական բմբունումը և դօկ-
տրինը. սա բռնում է համաշխարհային սօ-
ցիօլօգիական ուղղութիւնների շարքի մէջ
իր պատուաւոր և ինքնուրոյն տեղը:

Այդ քննադատութեան արդիւնքը ոչ
միայն լինում է նրա սօցիօլօգիական դօկ-
տրինի մշակումը, այլ ընդհանրապէս նրա
Պրաւդայի սիստեմի մշակումը, մի սիստեմ,
որ լուծում էր այն անտիւնօմիան, հակասու-
թիւնը, որը զբաղեցնում էր այդ ժամանակ-
ւայ մտածողներին-թէօրեմիկներին և գոր-
ծիչներին և որն արդիւնք էր հասարակա-
գիտութեան և բնագիտութեան: Դա անհրա-
ժեշտութեան և բարոյականի, օրինելիութիւն և

սուրեկտիվի, բնական ընթացքի և իդէալի կատեգորիաների անտինոմիան էր: Դա էր նրա որոնումների, պրպտումների կէտ— նպատակը, և նա հասաւ դրան: Ահա այդ պրօբլէմի լուծումն է մի առանձին վեհութիւն տալիս Միխայլովսկու թէօրիային:

Եւ այդ ընդգրկող տեսակէտով դալիս է նա դաստիարակելու սերունդները, մի կողմից ուղղութիւն տալու ռուս երիտա— սարդ ոյժերի որոնումներին և մտածողու— թեան և, միւս կողմից, ղեկավար տեսակէտ հանդիսանալու ակտիվ ոյժերի գոծունէու— թեան համար: Նա դաստիարակում, ազդում և ղեկավարում է ամբողջ կէս դար, մի մարդու ամբողջ կեանք: Գեղեցիկ և ուսա— նելի է եղել այդ կանքը, ռուս սօցիօլօգ-փի— լիսօփայի կեանքը, պայքարից և յաղթա— նակներից հիւսւած այդ գեղեցիկ կեանքը: Նրա ձայնը հեղինակաւոր էր, խօսքը հա— մոդեցուցիչ: Նա մի հեղինակութիւն էր: Նրա խօսքին, նրա հեղինակաւոր ձայնին և գնահատմանն էր սպասում ռուս ինտելլի— գենցիայի մի խոշոր և յայտնի մասը: Նա դառել էր այդ մասի թէօրեատիկոսը, և այդ— պիսին էլ մնաց մինչև մահը: Նրա կեանքի վերջին տարիներն անգամ եղել են դարմա— նալիօրէն բեղմնաւոր. նա գրիչը երբէք վար չի

գրել: Նա արտայայտել է զրեթէ բոլոր և— րեոյթների մասին, և՛ փիլիսօփայական բնոյժ կրող, և՛ բարոյագիտական, և՛ սօ— ցիօլօգիական, և՛ զուտ գրական-գեղարւես— տական, և՛ բիօլօգիական, և՛ պատմափիլի— սօփայական, և՛ հրապարակախօսական ևն:

Բայց ամեն տեղ էլ, այդ բոլոր բազ— մազան և պէսպիսի թեմաներ ունեցող գըր— ւածքների մէջ էլ ձեզ երևում է նոյն Ն. Կ. Միխայլովսկին, նրա պարզ դէմքը, նրա ղեկավար տեսակէտը, ընդգրկող Պրաւդայի տեսակէտը, երկնակ ճշմարտութիւնը: Այս— պէս են բոլոր խոշոր մտածողները, որոնք ունեն ամբողջութիւն, ընդգրկող և ամբողջա— կան հոգի, որից բղխում են բոլոր մտքերը, նոյն և միեւնոյն աղբիւրից, նոյն և միեւնոյն էութիւնից զանազան կողմեր տարածւում, ճառագայթւում է մի կիզակէտից, միայն յետոյ նորէն միեւնոյն կիզակէտի շուրջը խմբելու հաստատ պայմանով՝ մի ներդաշ— նակ, ամբողջական և միաձոյլ միութիւն կազմելու համար:

Այդպէս էր ահա Ն. Կ. Միխայլովսկին, ռուս մեծ փիլիսօփա-սօցիօլօգը:

Ճիշտ է, Միխայլովսկու հիմնական մտքերը ու գրութիւնները, թէ սօցիօլօգիա— կան և թէ փիլիսօփայական, ցրւած են նրա

բոլոր զրեւծքներում. թէև նա չի տւել իր փիլիսոփայական-սօցիոլոգիական հայ-կացքները սխառեմատիկ վերլուծումը, բայց յամենայն դէպս, անտարակուսել է այդ հիմնական դրութիւնների և մտքերի միջև եղած օրգանական կապը, ներքին անքակտելի առնչութիւնը: Ճիշտ է, Ն. Կ. Միխայլովսկու սօցիոլոգիան մի լրիւ կուրս չէ, ինչպէս նկատում է Իւժակով*), բայց, յամենայն դէպս, նա ունի մի օրիգինալ և հետաքրքրական սօցիոլոգիական վարդապետութեան բոլոր կարևոր գծերը ու յատկութիւնները: Այդ չի կարող ոչ ոք ժխտել: Ասում են, որ Միխայլովսկու սօցիոլոգիան մի կուրս չէ. դա մի աւելորդ պնդում է և դա չի կարող մեղադրանք համարւել: Նրա սօցիոլոգիան չէր էլ կարող մի կուրս, մի սօցիոլոգիական լրիւ կուրս կազմել: Ով ծանօթ է այդ ժամանակէլս ռուսական հասարակական կեանքին և այդ կեանքի առաջացրած անմիջական և կենսական պահանջներին և, միւս կողմից, քաջ ծանօթ է Ն. Կ. Միխայլովսկու խառնաձգին, նա այդպիսի պահանջ չի էլ անի, առնադն նման պահանջը կընդունի անտեղի և աւելորդ: Հա-

*) Соціол. доктрина Н. А. Мухановскаго.

սարական կեանքը եռում էր, իրար էին բաղխւում մի շարք կենսական աշխարհայեացքներ և դրանցից իւրաքանչիւրը ներկայանալով ուրոյն պահանջներով և կարիքներով, հասարակական-քաղաքական կեանքը պահանջում էր ակտիվ մասնակցութիւն, գրական գործունէութիւնն իր բաժինն էր ուզում ևն: Ահա այդպիսի պայմանների մէջ նա չէր կարող առանձնանալ կտրինետում, կտրելով հասարակական կեանքից, և պարապել դուռ դիտական, տեսական աշխատանքով, լրացնել իր սօցիոլոգիայի բաց մնացած մասերը, ինչպէս և հիմնաւորել իր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը, առանց մասն ունենալու մօմենտի, օրւայ հարցերի, այժմէական և այրող հարցերի լուծման մէջ: Դա Միխայլովսկու խառնաձգի համար ուղղակի անհնարին էր: Թէև նա մտադիր էր և ուզում էր այդ կարևոր աշխատանքը յետոյ կատարել, բայց նրան չաջողւեց դա, նա խաղաղ ժամանակ չունեցաւ դրա համար:

Ն. Կ. Միխայլովսկուն չաջողւեց այդ գործը: Բայց դա մի գործ է, մի խիստ կարևոր աշխատանք, որը պէտք է կատարածել: Այդ կարևոր բացը ձգտում են ծածկել ռուս սօցիոլոգիական-սուրբիէտիվիս-

տական շփոխյի այժմեան թէօրեաիկները, երիտասարդ ոյժերը, որոնց մէջ իր պատ-
րաստութեամբ աչքի է ընկնում Վիկտոր
Զերնովը:

IV

Կարծում ենք, արդէն պարզ է Մի-
խայլովսկու փիլիսոփայական-սոցիոլոգիա-
կան աշխարհայեացքը, իհարկէ, ընդհանուր
գծերով: Պարզ է այդ ընդհանուր գծերից
նոյնպէս և այն, որ Ն. Կ. Միխայլովսկին
շատ աւելի մեծ է և միեւնոյն ժամանակ
անհամեմատ օրիգինալ է որպէս սոցիոլոգ,
քան որպէս փիլիսոփա: Այս հանգամանքը
հէնց առաջին րօպէից աչքի է դարնում,
անգամ նրա մի գրածքը կարդալիս:

Ն. Կ. Միխայլովսկին առհասարակ
շատ քիչ է զբաղւել, մանաւանդ մասնագի-
տօրէն, զուտ փիլիսոփայական-իմացաբա-
նական խնդիրներով, այն ինչ նրա կապի-
տալ գրածքների մեծագոյն մասը կրում է
գերազանցօրէն սոցիոլոգիական և սոցիալ-
փիլիսոփայական բնաւորութիւն, ինչպէս
օրինակ, «Что такое прогресс?», «Борьба
за индивидуальность», «Теория Дарвина и
общественная наука», «Герои и толпа»,

«Что такое счастье?» ևն, գրածքներ, ուր
շօշափւում են մի շարք հասարակագիտա-
կան կնճռոտ խնդիրներ, սոցիալ-փիլիսո-
փայական պրօբլէմներ: Նա երբէք չի զբաղ-
ւել մասնագիտօրէն փիլիսոփայութեամբ.
Նա չի եղել մասնագէտ փիլիսոփա: Նա ա-
ւելի շուտ եղել է մասնագէտ սոցիոլոգ,
թէև նա շատ դժգոհում էր, երբ նրան ան-
ւանում էին «սոցիոլոգ»: Բայց փաստն այն
է, որ նա որպէս սոցիոլոգ, որպէս հասարա-
կագիտական խնդիրների թէօրեաիկոս
խոշոր դէմք է ուսական գրականութեան
մէջ, ինչպէս ինքնատիպ մտածող համաշ-
խարհային սոցիոլոգների կողքին: Արդէն
Միխայլովսկու առաջին սոցիոլոգիական
տրակտատում, «Что такое прогресс?»
աշխատանքի մէջ բերեղացած կերպով հ-
րեան է բերւած նրա սոցիոլոգիական և սո-
ցիալ-փիլիսոփայական աշխարհայեացքի
ուրւագիծը: Եւ փտահօրէն կարելի է այդ
աշխատութիւնը համարել Միխայլովսկու
ծրագիր-գրածքը: Եւ յիշուի, արդէն 60-
ական թւերի վերջերին, երբ գրւած էր
նրա այդ սոցիոլոգիական տրակտատը
(1869 թ.), պարզ էր ուս մտածողի ֆիզիո-
նոմիան որպէս սոցիոլոգի, արդէն գրւած
էր նրա ընդգրկող Правда-ի սկզբունքը,

հետևապէս լուծւած էր նոյնպէս յայտնի անտիւսմիան, անտիւսմիան правда-ճշմարթեան և правда-արդարութեան, բնական ընթացքի և իդէալի, օբիեկտիվ ճշմարտութեան և սուբիեկտիվ ճշմարտութեան կատեգորիաների:

Եւ մենք խորապէս համոզւած ենք— որքան թոյլ է տալիս ենթադրելու Եւրոպայի սօցիօլօգիական ուղղութիւնները և հոսանքները մասին ունեցած մեր ճանաչողութիւնը,— եթէ Եւրոպայի ծանօթ Միխայլովսկու սօցիօլօգիական գօղտրինի հետ, նա կդասէր եւրոպական ամենայայտնի սօցիօլօգները շարքում, իսկ նրա սօցիօլօգիական սուբիեկտիվիզմին կտրէր խոշոր, ինքնուրոյն և ուշագրաւ տեղ համաշխարհային սօցիօլօգիական գրականութեան մէջ: «Միխայլովսկուն պատկանում է ընդհանրապէս սօցիօլօգիական գրականութեան մէջ խիստ պատշաճոր տեղ, նկատում է հոչակաւոր պատմարան-սօցիօլօգ Կարեն: Միխայլովսկին մնում է միանգամայն ինքնուրոյն XIX դարի սօցիօլօգները մէջ, թէև նա հետեւել է Կօնտին, Սպենսերին, Կարլ Մարքսին ևն»*), աւելացնում է յարգելի ռուս մտածողը:

*) Брокгаузъ— Ефронъ, Энцикл. словарь. XIX.

Եւ մենք ծանրանալու ենք յատկապէս և առանձնապէս նրա սօցիօլօգիական վարդապետութեան վրա, աշխատելով տալ այդ վարդապետութեան սխտեմատիկական վերլուծումը, որքան, իհարկէ, այդ թոյլ կտան մեզ ժամանակը, հանգամանքները ու մեր ոյժերը, ինչպէս և առհասարակ հնարաւորութիւնը:

Բայց նախ քան այդ կարեւոր և հետաքրքրական, միեւնոյն ժամակ խիստ հաճելի աշխատանքին անցնելը, կամենում ենք տալ նրա փիլիսօփայական ըմբռնողութեան վերլուծումը, իհարկէ, միայն ընդհանուր գծերով:

II. ՄԻՆԱՅԼՈՎՍԿՈՒ ՓԻԼԻՍՕՓԱՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

I

Արդէն ներածութեան մէջ նկատեցինք, որ փիլիսոփա-Միխայլովսկին շատ աւելի պակաս-արժէք ու նշանակութիւն ունի սոցիոլոգ-Միխայլովսկու հանդէպ: Այս գրութիւնը անկասկած է: Բայց առ այժմ նա մեզ չի գրադեցնում որպէս սոցիոլոգ:

Այժմ մեր առաջ դրած է իրօք մի դժուարին խնդիր— տալ Միխայլովսկու փիլիսոփայական աշխարհայեացքի բնութագիրը, նրա փիլիսոփայութեան հիմնական գրութիւնները: Դժուարին աշխատանք, թէև միւս կողմից հետաքրքրական ու գրաւիչ աշխատանք: Ասում ենք դժուարին է այդ աշխատանքը, քանի որ ուս հռչակաւոր մտածողը չի տեսել որևէ գրածք, ուր բիւ-

րեղացած կերպով զարգացրած լինէր իր փիլիսոփայական կօնցեպցիայի հիմնական գրութիւնները: Եւ անհամեմատ դիւրին աշխատանք է տալ Միխայլովսկու սոցիոլոգիայի վերլուծումը, քան նրա փիլիսոփայութեան, որովհետև նրա սոցիոլոգիական հիմնական գծերը, անգամ կլասիկ ֆորմուլաների մէջ, զարգացրած են մի շարք սոցիոլոգիական ուշագրաւ տրակտատներում, որոնք մենք առիթ ունեցանք յիշատակելու: Միխայլովսկու փիլիսոփայական աշխարհայեացքի հիմնական գրութիւնները գրում են հէնց այդ սոցիոլոգիական գրածքների, ինչպէս և նրա մի շարք հրապարակութեան և քննադատական աշխատութիւնների մէջ: Ահա հէնց այդ իսկ պատճառով խիստ դժուարանում է հետադասողի, ուսումնասիրողի աշխատանքը:

Հէնց սկզբից պէտք է յայտնենք, որ մի ընդհանուր և գերազանցօրէն միաձոյլ փիլիսոփայական կօնցեպցիայի գոյութեան իսկոյն աչքի է խփում, երբ մարդ ուշագրութեամբ կարդում է նրա ոչ միայն կապիտալ և սկզբունքային-տեսական աշխատութիւնները, այլ մինչև իսկ նրա շատ աւելի երկրորդական նշանակութիւն և արժէք ունեցող գրածքները, օրինակ, նրա օրւայ

և հրապարակախօսական ընդթ կրող յօդ-
ւածները: Այդ անտարակուսելի է: Ուշա-
դիր և գիտակ ընթերցողը անմիջապէս
նկատում է, որ այդ բոլոր մտքերը հետե-
ւողականօրէն բղխում են մի ընդհանուր և
համայնաւարկակ աշխարհայեացքից:

Հաւաքել այդ՝ դանազան էջերում ցըր-
ւած՝ փրկիսօփայական մտքերը և դրու-
թիւնները ու սխառմի ենթարկել, գնելով
մի ամբողջական և ներդաշնակ միութեան
մէջ—անա ինչու՞ն է կայանում աշխատան-
քի դժարութիւնը: Այսպիսի պայմանների
տակ խիստ դժւար է, եթէ չասենք անհա-
րին, տալ հէնց առաջին անգամից լիակա-
տար, անթերի մի գործ: Այդպիսի մի գործ
տալուց դեռ շատ հեռու է անգամ ողու գի-
տական-փրկիսօփայական աշխարհը: Այդ
տեսակէտից դեռ շատ քիչ ողու մտածողներ
են փորձել մօտենալ Միխայլովսկու գըր-
ւածքներին վերլուծմանը: Այդ կողմից շատ
գնահատելի է ողու սօցիօլօգիական-սուրի-
եկտիվիստական և ինդիվիդուալիստական
չկօլալի երկտասարդ ոյժերի ջանքը ու աշ-
խատանքը, որոնք առանձնապէս վերջին
տարիներս սկսեցին յշակիլ իրենց փրկիսօ-
փայական աշխարհայեացքը:

Ստացինք, որ Միխայլովսկին որպէս

իմացաբան-փրկիսօփայ շատ աւելի նւազ մե-
ծութիւն է, քան որպէս սօցիօլօգ: Այդպի-
սին է նրա ամեն մի կապիտալ աշխատան-
քի անմիջական տպաւորութիւնը: Բայց
այդ այդպէս լինելով հանդերձ, չի կարելի
համաձայնել այն ողու քննադատների հետ,
որոնք Միխայլովսկու փրկիսօփայական աշ-
խարհայեացքը ցածր են համարում ամեն
քննադատութիւնից կամ յայտարարում են,
թէ դա «թիթի քննադատութեան անգամ չի
գիմանայ»:^{*}) Զի կարելի համաձայնել նոյն-
պէս Բազուկիի հետ, երբ նա պնդում է,
թէ քննադատական փրկիսօփայութիւնը հա-
մարում էր Միխայլովսկու համար մի մե-
տաֆիզիկա, թէև, պէտք է նկատենք, յար-
գելի ողու գրողի, Բազուկիի շատ մտքերը
մենք միանգամայն բաժանում ենք՝ յայտ-
նած Միխայլովսկու մասին:

Մեզ թւում է, այստեղ կայ տարբեր
մասշտաբներով և տեսակէտներով մօտենալու
ինդիր: Մեզ թւում է, որ քննադատները
ճիշտ չեն մօտենում Միխայլովսկուն և հէնց
դրա համար էլ նրանց գնահատական խօսքը
յայտնի չափով չի համապատասխանում ի-

^{*}) Б. Личковъ. «Субъективизмъ и суб-
методъ, критическій очеркъ о Михайловскомъ.
(Вопросы общественѣдѣнія).

րականութեանը և, հետևապէս, մեղանշում է ճշմարտութեանը:

Ճիշտ է, որ Ն. Կ. Միխայլովսկու «փիլիսոփայական բազմոժն աղքատ» է, ինչպէս նկատում է Րադունիկ. ճիշտ է, կաւելացնենք մենք, որ նա քիչ է զբաղւել փիլիսոփայութեամբ, փիլիսոփայական-իմացաբանական խնդիրներով. ճիշտ է միաժամանակ, որ նա եղածն էլ չի ենթարկել սիստեմի: Այս բոլորը ճիշտ է: Բայց չպէտք է աչքաթող անել և մոռանալ, որ մի փիլիսոփայական ընդգրկող աշխարհայեցողութիւն կայ: Եւ այդ փիլիսոփայական ընդհանուր ստղմերը, թէզիսները, անգամ կլասիկ բանաձևերը հաղարաւոր էջերում ցրիւ են եկած: Ահա այդ դրութիւնների վրա յենւելով պէտք է բնորոշել նրա փիլիսոփայական մտածողութիւնը և որոշել նրա զտրգացման հետեղական ու հաւանական ընթացքը:

Աշխատենք, ուրեմն, բռնել այդ կղած թելերից և տալ նրա փիլիսոփայութեան նկարագիրը: Այս տեսակէտը, կարծում ենք ամենաճիշտն է և արգարացին, ինչպէս և ամենալաւ չափն է ուսումնասիրել, առհասարակ նման մտածողներին գնահատելու և միևնույն ժամանակ ըստ արժանւոյն նրանց տեղը որոշելու համար:

Այս մէկը Միւս կողմից պէտք է նկատել—և այդ հանգամանքը շատերն աչքաթող են անում—, որ Միխայլովսկու ընդգրկող փիլիսոփայական աշխարհայեցքի մասերը, նրա սօցիոլոգիական, էթիքական, գնօնելօգիական և այլ ըմբռնումներն այնպէս սերտօրէն կապակցւած են իրար հետ և այնպիսի ներքին առնչութեան, յարաբերութեան մէջ են գտնւում, որ ուղղակի անհնարին է ժխտել այս կամ այն մասը՝ առանց միւսները բացասելու: Նրա ընդգրկող աշխարհայեցքի այդ էական-բաղկացուցիչ մասերը միացած են մի միաձուլ սիստեմի մէջ: Պրաւդայի սիստեմն է այդ, ինչպէս արդէն նկատել ենք ներածութեան մէջ: Պրաւդան ընդգրկում է նրա ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը— правда-ճշմարտութիւնը և правда-արդարութիւնը: «Այսպիսի խօսք, թւում է, չկայ ոչ մի եւրոպական լեզուի մէջ: Ասես միայն ռուսերէն լեզուով ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը կոչւում են մէկ և միևնույն խօսքով և ձուլւում մի մեծ ամբողջութեան մէջ»*) Պրաւդան, իր այդ խորունկ և լայն իմաստով, միշտ էլ կաղմիւ է Միխայլովսկու գեղեցիկ որոնումների նպատակը: Եւ

*) Пол. собр. соч. I т. ст. V.

правда-ճշմարտութեան բաժանումը правда-արդարութիւնից, այսինքն «թէօրետիկ երկնքի ճշմարտութեան բաժանումը պրակտիկ երկրի ճշմարտութիւնից» նրան ոչ միայն չի բաւարարել, այլ միշտ էլ վերաւորել է: «Правда-ի սիստեմը պահանջում է այնպիսի սկզբունք, որը ա) ծառայէր որպէս դեկլարող սկզբունք շրջապատող աշխարհի հետադասութեան ժամանակ և, հետեւապէս, պատասխան տար այն բոլոր հարցերին, որոնք բնականօրէն առաջանում են մարդու մէջ. բ) որը ծառայէր որպէս դեկլար տեսակէտ պրակտիկ գործունէութեան մէջ և, հետեւապէս, պատասխան տար խղճի և բարոյական գնահատման այն բոլոր հարցումներին, որոնք նոյնպէս բնականօրէն ծագում են ամեն մի մարդու մէջ»:^{*})

Այս բանաձևի մէջ շատ պարզ կերպով դրւած է այն միտքը, որ Միխայլովսկու ընդգրկող Правда-ի սիստեմի մի անբաժան-բաղկացուցիչ մասի, правда-ճշմարտութեան հիմնաւորութեամբ զբաղւում է փիլիսոփայական-իմացարանական տեսակէտը, իսկ միւս մասի, правда-արդարութեան հիմնաւորութեամբ զբաղւելու է սոցիոլոգիական-

^{*}) Соч. IV т. ст. 406 «Письма о правдѣ и неправдѣ».

էթիքական տեսակէտը: Բայց այդ աշխատանքը կատարւում է, ինչ խօսք, համայնապարփակ Правда-ի տեսակէտով և ոգով: Ահա հէնց դրա համար էլ մենք պնդում էինք, որ անհնարին է մերժել մէկը և ընդունել միւսը: Միայն կարելի է, իհարկէ, համաձայնել այն մտքի հետ, որ կարող է Правда-ի սիստեմի այս մասերից մէկը աւելի հիմնաւորւած, մշակւած զարգացրւած լինել, քան միւսը: Եւ այդպէս էլ է Միխայլովսկու մօտ:

Խուսական իրականութիւնը 60-ական, 70-ական և 80-ական թւականներում, կեանքի մի շարք այրող խնդիրները՝ յատկապէս գործնական կարիքներ շօշափող, ստիպում են բնականօրէն աւելի գործնական կեանքի երևան բերած հարցերով զբաղւել, ինչպէս և որոշ չափով էթիքական-սոցիոլոգիական պրօբլէմների վերլուծմամբ պարապել, քան զուտ փիլիսոփայական-իմացարանական աշխատանք կատարել: Այդպէս է վարւել և՛ Ն. Կ. Միխայլովսկին: Եւ չէր էլ կրող այլ կերպ լինել: Միխայլովսկու Правда-սիստեմի առաջին մասը, правда-ճշմարտութիւնը այն չափով և խորութեամբ չէ հիմնաւորւած, ինչ չափով և ինչ խորութեամբ զարգացրւած է երկրորդ մասը, правда-արդարութեամբ:

թիւներ: Եւ այս մասում Ն. Կ. Միխայլովսկին շատ աւելի պարզ և ամբողջացած կերպով է երևան գալիս, քան առաջին մասում: Բայց այս հանգամանքը, կրկնում ենք, երբեք չի խանգարում, որ երկու մասերը, այդ երկու էական-բաղկացուցիչ մասերը ներդաշնակօրէն, առանց ներքին հակասութեան, միմեան մի գերազանցօրէն զեղեցիկ ամբողջութեան մէջ Истина-ի, այն իմաստով, ինչպէս ըմբռնում է Միխայլովսկին:

Եւ մեզ թւում է, Միխայլովսկու դէմքը, նամանաւանդ նրա փիլիսոփայական տեսակէտը ճիշտ կերպով բնորոշելու համար և, որ գլխաւորն է, նրա նշանակութիւնը չնւազեցնելու համար, պէտք է անպայման ի նկատի առնենալ մեր դիտողութիւնները, մեր զարգացրած տեսակէտը: Ահա այդ տեսակէտով մենք պէտք է առաջնորդենք մեր աշխատութեան մէջ, նրա փիլիսոփայական աշխարհայեացքի հիմնական դրութիւնների վերլուծումը տալիս:

Դիմենք այդ վերլուծման:

II

Հակառակ Ն. Կ. Միխայլովսկու քննադատների պնդումներին, նա իր փիլիսոփա-

յական կօնցեպցիայով շատ մօտ է կանգնած քննադատական փիլիսոփայութեան, նամանակ այսպէս կոչւած էմպիրիօկրիտիցիզմին, Մախի և Աւենարիուսի փիլիսոփայական դրութիւններին և ըմբռնումներին: Միխայլովսկու շատ դրութիւնները և ֆորմուլաները զուգադիպում են նոյնպէս քննադատական փիլիսոփայութեան ժամանակակից ներկայացուցիչների դրութիւններին և հիմնական մտքերին, ինչպէս Ռիլի, Լատի Լեն: Այս հանգամանքը աւելի պարզ կացուցանելու համար, ինչպէս և աւելի ըմբռնելի դարձնելու համար Միխայլովսկու փիլիսոփայական վարդապետութեան հիմնական դրութիւնները, մի խօսքով, նրա փիլիսոփայական կօնցեպցիայի բնոյթը աւելի պարզ դարձնելու համար, մենք կաշխատենք տեղին և յարմար պարագային միշտ էլ մի զուգահեռադիմ անցկացնել քննադական փիլիսոփայութեան, նամանաւանդ էմպիրիօկրիտիցիզմի և Միխայլովսկու փիլիսոփայութեան դրութիւնների և ֆորմուլաների միջև:

«Բոլոր հակաբնագանցական, իմամանեւ մատծողների մէջ Ռ. Աւենարիուսը

ամենաարմատականն է»,*) ասում է էվալդ։ Նոյն այս խօսքերը ամբողջապէս կարելի է կրկնել նաև ուրա մտածողի վերաբերմամբ և այդ որակումը աւելի քան տեղին է։ Մի-խայլովսկին, յիբաւի, ծայրայեղ և համոզ-ւած յակաբնագանցագէտ է։

Այդ է ասում նրա ամեն մի գրածքի ամեն մի էջը։ Մետաֆիզիքական, արանս-ցինդենտ մտածողութիւնը որևէ տեղ չունի նրա փրկութեան ճանաչողութեան մէջ։ Նա մի զրահան միտք ունի. նրա աշխարհ-հայեցողութիւնը կրում է անվիճելի և գե-րազանցօրէն պիտական ոգի։ Նա կանգնած է իրական հողի վրա և երբէք չի կամենում այդ իրականութեան սահմանները անցնել։ Նա մնում է, այլ խօսքով, փորձի շրջա-նակի մէջ, և հէնց այդ փորձն էլ կազմում է նրա ելակէտը։

Մեթօդօլոգիական տեսակէտից Միխայ-լովսկին, Աւենարիուսի նման, ճանաչում է մի հետեւողական պոսիթիւօլիզմ. ըստ այդ ըմբռնողութեան, այն, ինչ կայ, մի հոգեբա-նական փաստ է։ Իսկ մետաֆիզիկայի վե-րաբերմամբ ուրա սօցիօլօգ-փրկութեան

*) Avenarius als Begründer d. Empiriokritizismus. S. 5.

կարելի է համարել ֆենօմենալիստ։ Նա չի ճանաչում տրանսցենդենտ հասկացողու-թիւններ. նա չի ճանաչում, որովհետև նա ընդունում է, որ սուբիեկտը չի կարող ինքն իրենից հրաժարել։ «Մարդու ճանա-չողութիւնը պայմանաւորում է մարդու բնութեան յատկութիւններով»*), յայտարա-րում է Միխայլովսկին։ «Տեսական սահմա-նում, աւելացնում է նա մի փոքր յետոյ, մենք թողել ենք բոլոր գաղափարութիւններն այն մասին, թէ որքան համապատասխանում է «իրն ինքնին», նումէնը իր արտացոլ-մանը, ֆենօմենին։ Թողել ենք, որովհետև ճանաչել ենք մեր սահմանը և ընդունել մե-տաֆիզիքական ճանաչողութիւնը մեզ հա-մար անհասանելի»։**)

Այս տողերից արդէն ինքնին պարզ է, որ Միխայլովսկին համոզւած ֆենօմենալիստ է և ոխերիմ թշնամի բնազանցական ըմբռ-նողութեան։ Նա ընդունում է ճանաչում է միայն ֆենօմենը, երևոյթը. հասարակական և բնական երևոյթներն են կազմում միայն գիտական, ինչպէս և փրկութեան օրինակը, նրա անալիզի և ուսումնասիրու-

*) IV T. CT. 62.

**) ibid

թեան անմիջական և իրական նիւթը, որոնց մենք տեսնում ենք, ապրում, զուում, շօշափում և էքսպերիմենտից չեն խուսափում. երևոյթներ, որոնք, մի խօսքով, մարդու համար ըմբռնելի և հասկանալի են, իհարկէ, իր տեւալ օրգանիզացիայով: Եւ հէնց այդ իսկ պատճառով ողւս մտածողի փիլիսոփայական ըմբռնողութիւնը կրում է ֆէնօմենալիզմի դրոշմը: Նրա մտայնացումը երևոյթի ուսմունքն է և դրա շրջանումն էլ մնում է: Նա իրապաշտ է, իրական մտածող: Նա իր ընդգրկող սօցիօլօգիական և փիլիսոփայական աշխարհայեացքը, իր *Правда*-սխտեմը յենում է բիօլօգիական, հոգեբանական, էթիքական և հասարակական հիմունքների, հետևապէս փորձի տեւալների վրա: Իսկ այդպիսի հիմունքները իր կառուցած աշխարհայեցողութիւնը հիմնօրէն բացասումն է նումենի, իր *Ding an sich*-ի ամբողջ տրանսցենդենտ աշխարհի, որպէս ուսումնասիրութեան նիւթի:

Ի՞նչ է իսկապէս այդ նումէն կոչւածը: Նումէնը մի Բան է, որը դուրս է մնում մեր բնորոշած բնական և հասարակական երևոյթից, մի բան է, որը գտնւում է իրական, երևոյթների աշխարհի միւս կողմը: Նումէնը, մետաֆիզիքական մտածողութեան այդ

հարազատ ծնունդը մի մեծութիւն է, աւելի ճիշտ, մի Բան, որը մեր մտքին անհասանելի է, մեր զգացմունքներին չենթարկւելի և իրական անալիզից խուսափող: Իսկ մի Բան է, որն իր համար, մեղմից և բնութիւնից դուրս, կողիացած գոյութիւն ունի. դա մի Իր է, ինքնին և իր համար և մեզ հետ որեւէ առնչութիւն չունի: Նա մի աշխարհ է, մի առանձին աշխարհ, երևոյթների աշխարհից դուրս, և մեզ համար անճանաչելի:

Դրական գիտութիւնը, ինչպէս և բէալ փիլիսոփայութիւնը, փորձի փիլիսոփայութիւնը հիմնօրէն և անպայմանօրէն բացասումն է բնազանցական մտածողութեան, հետևապէս՝ նումէի աշխարհի: Միխայլովսկու կօնցեալցիայի տեսակէտով գոյութիւն չունի—և չի կարող գոյութիւն ունենալ,— սուբիեկտից դուրս, բայց եւ միեւնոյն սուբիեկտից ծանալւած երևոյթ: Իսկ այդպիսին է նումէն կոչւածը, մետաֆիզիքական ըմբռնողութեան այդ ծնունդը: Նումէնը փաստապէս մի Ռիչնութիւն է, որը դարեր դրողները և նիւթ է տւել զբեղադրն մտքերին, փիլիսոփայութեան մէջ դարադրութիւններ ստեղծող խոշոր դէմքերին:

Ռուս մտածողը գիտակցաբար ծառա-

նում է մետաֆիզիքայի հանդէպ և հետեւ է
 քննում մետաֆիզիքական բանաբանականութեան
 բնութիւնը: Նրա գրեթէ ամբողջ շատ կտորներ կա-
 ռելի է առաջ բերել, որոնք հիմնօրէն ժըլի-
 տում են մետաֆիզիքական կօնցեպցիան և
 ապացուցում նրա աշխարհայեացքի իրական
 և գիտական բնոյթը, բայց մենք կբաւականա-
 նանք միայն հետեւեալ կտորով, ուր որոշա-
 պէս պարզւում է նրա գիրքը մետաֆիզի-
 քայի հանդէպ: «Մենք տեսակի մետաֆիզի-
 քայի նւիրական, սրբազան երազանքը կա-
 յանում է նրանում, նկատում է Միխայիլով-
 սկին, որպէս զի բաց անել իր սեփական
 հոգու մէջ իրերի այն թագուն էութեան
 արտացոլումը, մի էութեան, որը ինչ որ
 տեղ՝ աշխարհի երևոյթների այն կողմը,
 այսինքն դիտողութեան և փորձի աշխարհի
 այն կողմն է: Աշխարհն այնպիսին չէ, որ-
 պիսին նա ներկայանում է սահմանափա-
 ւած մարդկային զգայարաններին: Թուչե-
 անցնել այն ցանկապատերը, որոնք զրեւծ
 են մարդու հէնց օրգանիզացիայով, սուղեւ
 իրերի մինչև ամենախորն արմատները,
 հանդիպել այնտեղ երես առ երես անպայ-
 ման ճշմարտութեան հետ և անշնչանալ այդ
 աստուածային ճշմարտութեան առաջ—ահա
 այդպիսին է բնազանցադէտի ցնորքը, նրա

անուրջը: Եւ չկայ աւելի անմիտ ցնորք,
 քան բնազանցադէտի այդ ցնորքը»*):

Չկայ աւելի անմիտ ցնորք, քան այդ,
 որովհետեւ դա անհասանելի է մարդուն, որով-
 հետեւ մարդը չի կարող հրաժարուել ինքն իրե-
 նից: Իհարկէ, մարդու մտքի հետախուզումնե-
 րի համար ոչինչ չկայ աննորին, բայց նա թող-
 նում է իրական կեանքը, իրական տեսա-
 ների աշխարհը ու գիտական հոգը և թեա-
 կիտում ոչ-գիտական, աւելի երեւելայական
 աշխարհը:

Մարդու և բնութեան սահմանները
 զուգադիպում են իրար. ահա ուսման մտածողի
 մի ուշադրաւ և ընտրող բանաձևը, միտքը:
 Մարդու զգայարաններն արդէն դնում են
 մարդկային մտածողութեան համար որոշ
 սահմաններ: Իմացութեան թէօրիան, գնո-
 սէօլօգիան Ն. Կ. Միխայիլովսկու տեսակէ-
 տով գտնւում է անմիջական կախման մէջ
 զգայարանների կողմից: Մի այլ տեղ նոյն
 միտքը նա արտայայտում է հետեւեալ բա-
 նաձևի մէջ:—«Դիտութեան սահմանները
 զուգադիպում են մարդու սահմաններին,
 որպէս ամբողջական գոյութիւն: Միտքը
 մտնում է իր օրինական սահմանների մէջ:

*) VI Т. СТ. 830.

Մարդը կարող է իմանալ միայն հրեոյթնե-
րը և մնայուն յարաբերութիւնները: Իրերի
էութիւնը—դա յաւիտեանական մթութիւնն
է: Չկայ բացարձակ, արտօլիւտ նշմարութիւն, կայ
նշմարութիւն միայն մարդու համար, եւ՝ մարդ-
կային բնութեան սահմաններից դուրս՝ չկայ նշմար-
տութիւն մարդու համար»*) (ընդգծումը մերն
է. էջ 8):

Ն. Կ. Միխայլովսկին մերժելով արսո-
լիւտ ճշմարտութիւնը, ընդունում է միայն
յարաբերական ճշմարտութիւնը: Իսկ այդ յարա-
բերական ճշմարտութիւնը գոյութիւն ունի
մարդու համար: Նրա հայեցողութեամբ ոչ-
գիտական, անզամ ցնորական է մտածելը,
որ մարդու պսիխո-ֆիզիքական աւել օր-
գանիզացիայից անկախ աշխարհ, ինչպէս և
ճշմարտութիւն գոյութիւն ունի: «Մար-
դուն հասանելի է միայն յարաբերական
ճշմարտութիւն և այդ ճշմարտութիւնը
մարդու տեսակէտով, չի համապատաս-
խանում իրերի բնութեանը և պարտա-
դրական չէ հետեւապէս բոլոր մարդկանց
անխտիր: Մարդն ստանում է ճշմարտու-
թեան տարբերը իր հինգ զգայարանքների
օգնութեամբ, իսկ եթէ նա ունենար աւելի

պակաս զգայարանքներ, այն ժամանակ
Պրաւդան կներկայանար նրան բոլորովին
տարբեր կերպարանքով... Բայց այդ Պրաւ-
դան, աւելացնում է Միխայլովսկին մի փոքր
ցածը, այդ յարաբերական Պրաւդան գործ-
նականապէս արտօլիւտ է մարդու համար,
որովհետեւ նրանից էլ աւելի չի կարող
բարձրանալ»*)

Այս և վերելը առաջ բերած կտորնե-
րում պարզ կերպով բնորոշում է Միխայ-
լովսկու իմացաբանական տեսակէտը, ինչ-
պէս և նրա փիլիսոփայական կօնցեպցիայի
գերական, դիտական բնոյթը: «Գիտութեան
սահմանները զուգահեռում են մարդու սահ-
մաններին» Միխայլովսկու այդ նոյն գիտա-
կան դրութիւնն է պաշտպանում էմպիրո-
կրիտիցիզմի ներկայացուցիչ Վիլին, երբ նա
պնդում է, թէ «չկայ ուրիշ, քան զգայարա-
նապէս և սպեցիֆիկ մարդկային պայմանա-
ւորած գիտութիւն»¹⁾ Շատերը, գրանց
թւում նաև Իվանով-Բաղդամիւնի, գտնում են,
որ Միխայլովսկու իմացութեան թէօրիայի
այդ ըմբռնողութիւնը և տեսակէտը շատ նեղ

*) IV т. ст. 460—461.

¹⁾ B. Willy, ber Empiriokritizismus

*) I т. ст. 120—21.

է, և այդտեղ նրանք շեշտում և տեսնում են նոյն սուրբեկտիվիզմը, մի տեսակէտ, որ տիրապետող է նրա սոցիոլոգիայի մէջ: Այս վերջին պնդումը որոշ չափով ճիշտ է: Մենք արդէն վերը նկատեցինք, որ Միխայլովսկին մեթոդոլոգիական տեսակէտից ճանաչում է մի հետևողական պսիխոլոգիզմ: Ամեն ինչ հոգեբանական ֆակտ է. այն ամենը, ինչ ձեռք է բերւում մեր գոյաբանքների միջոցով, ունի հոգեբանական սկիզբ: Այս տեսակէտն արդէն կազմում է նրա հայեցողութեան օրիգինալ և բնորոշիչ գծերը, ինչպէս էլի առիթ ենք ունեցել շեշտելու: «Իմացաբանութիւնը իր հետադոտութիւններէ մէջ յենւում է ոչ միայն հոգեբանական փորձի, այլ և աշտաքին փորձի վրա», նկատում է քննադատական փիլիսոփայութեան հոսանքաւոր ներկայացուցիչը, Ռիլ: «Ճանաչողութիւնները, աւելացնում է յարգելի հեղինակը, անտարակոյս, ունին սկզբից հոգեբանական կամ սուրբեկտիվ գոյութիւն, բայց իմացաբանութիւնը ստանում է և օրեկտիվ նշանակութիւն»:^{*)}

^{*)} Biehl, ber philosophische kritizismus. II Bd. S. 8.

Նմանութիւնը Միխայլովսկու և Ռիլի ըմբռնութիւնների աւելի քան աշկարա է: Միւս կողմից պարզ է նաև այն, որ Միխայլովսկին իմացաբանութիւնը չի որոշում որպէս մի ուսմունք իրերի էութեան մասին: Իմացաբանութեանը տեսական արժէք և նշանակութիւն տալով հանդերձ, նա շեշտում է նաև գործնական կողմը, այսինքն իմացութեան նպատակն է նաև բաւարարութիւն տալ մարդու կարիքներին:

Եզրափակելով մեր ասածները, պէտք է նորէն նկատենք, որ Միխայլովսկու իմացաբանական-փիլիսոփայական ըմբռնողութիւնը միանգամայն հակաքնադանցական է և կրում է գերազանցօրէն գիտական բնոյթ, միևնոյն ժամանակ պարունակելով իր մէջ քննադատական փիլիսոփայութեան սաղմեր և դրութիւններ: Միխայլովսկին դէմ է բնազանցադէտներին, որովհետև դրանք դնելով ծագման և վախճանի հարցեր, իրերի թագուն էութեան պրօբլէմները յարուցանելով, ոչ մի դրական, շօշափելի հետեանքի չհասնելով հանդերձ, պատճառում են մտքի, ոյժի և ժամանակի անխնայ և ապարդիւն վատնում: Իսկ այդ արդէն միանգամայն դէմ է տնտեսութեան սկզբունքին, որը համարում են շատերը, նամանականդ էմպիրիօ-կրիտիկ-

ները, ճշմարտութեան գերազոյն կրիտիկութեամբ, մի սկզբունք, որը կամաց-կամաց կիրառուում է զբաղան գիտութիւնների, ինչպէս և փիլիսոփայութեան մէջ, միաժամանակ աւելի խորանալով և ընդլայնելով: Անցնենք մտքի, ոյժի և ժամանակի տնտեսութեան սկզբունքին:

III

Մտքի տնտեսութեան պատուաւը դրել է առաջին անգամ համաշխարհային որոշակի շեշտումներով մտածող, ֆիզիկոս-փիլիսոփա էրնստ Մախը 1871—72 թւականներին: Այդ սկզբունքը տեսնում ենք նաև Միխայիլովսկու մօտ:

էրնստ Մախը, այդ թւից մօտ 10 տարի յետոյ, 1882 և 1883 թւականներին աւելի մշակում, հիմնաւորում և պարզ, որոշ ձևակերպումով տալիս է տնտեսութեան, խնայողութեան սկզբունքը իր «Die ökonomische Natur der physikalischen Forschung» աշխատութեան մէջ:

էրնստ Մախից թէև ուշ, բայց նրանից բոլորովին անկախ, դնում է մտքի, ոյժի տնտեսութեան սկզբունքը նաև մի այլ խոշոր դէմք, Ռիխարդ Աւենարիուս: Տնտեսութեան սկզբունքը նա զարգացրել է իր

անգլերանիկ նշանաւոր «Die Philosophie als Denken der welt gemäss dem Prinzip der kleinsten Kraftmasses» աշխատութեան և իր գլուխ գործոցի՝ «Kritik der reinen Erfahrung»-ի մէջ:

Աւենարիուսը կոչում է մտքի տնտեսութեան, խնայողութեան սկզբունքը «ոյժի նւազագոյն չափի» սկզբունք:

Ն. 4. Միխայիլովսկին, ռուս մեծ սօցիոլոգ-փիլիսոփան դեռ 1869 թւին, մօտ 6 տարի Աւենարիուսից և երեք տարի էրնստ Մախից առաջ, իր «Что такое прогрессъ?» աշխատութեան մէջ ունի այնպիսի մի գիտական, թէև օղոտ կերպով արտայայտւած, թեզիս. — «տնտեսել բնութեան և մարդու ոյժերը այնպէս, որ նրանց վատնումը լրացւի համապատասխան յաւելումով»: Սկզբունքն արդէն տրւած, արծարծւած է, և էականը այս է: Չկայ, ճիշտ է, այնպիսի կլասիկ ձևակերպումներ, ինչպիսին դառնում ենք էմպիրիօ-կրիտիցիզմի տաղանդաւոր հիմնադիրների, Ռիխարդ Աւենարիուսի և էրնստ Մախի մօտ: Բաց սկզբունքը կայ շեշտւած: Արդէն վերև առաջ բերած բացատրութիւնները և հիմնաւորումները նրա հակամտաֆիզիքական վերաբերմունքը ցոյց են տալիս այդ սկզբունքի գոյութիւնը:

Բայց ի՞նչու մն է կայանում տնտեսելու,

խնայելու սկզբունքի էութիւնը, նրա զիտական և հասարակական արժէքը:

Այս սկզբունքը պահանջում է, ինչպէս անունն ինքնին ցոյց է տալիս, չը շռայլել միտքը, այլ տնտեսել, չը վատնել ոյժը, այլ խնայողաբար դործադրել: Այն, ինչ ուղում ենք արտայայտել, ան, ինչ ուղում ենք գրի առնել, պէտք է ձեռնարկել մտածելի պարզ ձևերի մէջ, մտածելի քիչ մըտքերով:

Հնարաւոր եղած կարճ ժամանակում, աւելի քան քիչ բառերի մէջ ձեռնարկուած, ոյժի եւ աշխատանքի նւազագոյն չափը վատնելով, տալ հնարաւոր եղածին չափ շատ նիւթ եւ առատ փորձ եւ հարուստ բովանդակութիւն:

Ահա այս բառերի մէջ է բիւրեղացած միտքը տնտեսելու սկզբունքի էութիւնը, նրա իմաստը: Պէտք է, ուրիշն, տնտեսել մտածելի մեծագոյն չափը մտքերի, ոյժերի եւ ժամանակի: Եւ յիշեալի, այս սկզբունքն է կադմելու ամեն մի գիտութեան, նոյնպէս և փիլիսոփայութեան կէտ-նպատակը:

Ինչպէս որ պիտի տնտեսել մարդկային միտքը, նոյնպէս պէտք է տնտեսել նաեւ բնութեան ոյժը, ինչպէս շեշտում է Միխայլովսկին: Մարդկային մտքի, ինչպէս և բնութեան ոյժի անխնայ և անչափ վատ-

նումը բերում է իր հետ անահրժեշտօրէն նրանց սպառումն, նրանց քայքայումը:

Բացատրենք տնտեսելու սկզբունքը փաստերով:

Այս սկզբունքը առանձնապէս ուշիւսկիւրացող երեւան է դալիս լեզական աշխարհում, լեզաբանութեան մէջ: Համարեա բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների մէջ նկատելի է մի խիստ ուշագրաւ երեւոյթ, մի հետաքրքրական շարժում: Այդ շարժումը կայանում է նրանում, որ բոլորն էլ աշխատում են մշակել, բիւրեղացնել լեզուն, մաքրել, դտել աւելորդաբանութիւններից, անօգուտ բարդութիւններից. կոկիկ և կարճ բառեր, դերձ աւելորդ վերջաւորութիւններից և տառերից, և այլն:

Ահա ուստական կեանքը: Նրանք ձգտում են դուրս ձգել մի շարք աւելորդ համարւած տառեր, որոնց դերը այլ բան չէ, քան ծանրաբեռնել մարդկային միտքը, խլիղով ազարդիւն ժամանակ և ոյժ:

Միթէ միևնոյն երեւոյթը և տենդենցը չէ ներկայացնում արհեստական լեզուներ կադմելու շարժումը համաշխարհային կեանքում: Վերցնենք օրինակ, արհեստական լեզուներից ամենատարածւածը, «էսպերանտօն»:

«Հասարակական» հնարաւորութեան մը-
տածելի չափերի մէջ սեղմւած մի լեզու
է, բարդութիւններից ազատ: Հոլոֆե-
րի և խոնարհումների թիւը հասցրած է
նւազագոյն չափի. չկան լեզւական բացա-
ռութիւններ, բացառիկ օրէնքներ, իւրա-
քանչիւր իր ունի իւր յատուկ անունը:

Այստեղ ևս ղեկավարւած են տնտեսու-
թեան սկզբունքով: Ամենաքիչ ժամանակա-
միջոցում, աշխատանքի և ոյժի նւազագոյն
չափը գործադրելով, ձեռք է բերւում մի
լեզու:

Տնտեսութեան նոյն սկզբունքով է ղե-
կավարւում—և պէտք է ղեկավարւի ֆիզի-
կոսը, հոգեբանը, քիմիկոսը սօցիոլոգը,
և այլն, իրենց անալիզների, ուսումնասի-
րութիւնների և արտայտելու մէջ:

Մտքի տնտեսութեան սկզբունքով է
առաջնորդւում նոյնպէս փիլիսօփայոյ մի
դէմք, երբ իր փիլիսօփայական վարդապե-
տութիւնը, իր ամբողջ ուսմունքը ֆօրմուլա-
ների մէջ է դնում, տրամաբանական ներ-
դաշնակ համաձայնութեան բերում և մի
որոշ սիստեմի վերածում: Նիւթի սիստեմա-
տիկացիան արդէն ինքնին արդիւնք, պա-
հանջ է մտքի տնտեսութեան սկզբունքի:

Այսպէս, ամեն տեղ այդ սկզբունքն է

կիրառւում, ամենքը նրա տեսակէտով են
առաջնորդւում, գուցէ և առանց տնտեսիլու,
խնայելու պօստուլատը իրենց համար ա-
ռանձին ուսումնասիրութեան խնդիր և
առարկայ դարձնելու, առանց անդամ նրա
գիտական և հասարակական իմաստին և
էութեանը գիտակից լինելու:

Տնտեսութեան սկզբունքը, հետևապէս
դէմ է այն բոլորին, ինչ պատճառում է ոյ-
ժերի անխնայ վատնումն, ժամանակի կո-
րուստ և մտածողութիւնների շռայլումն:

Մտքի տնտեսութեան սկզբունքը իր
էութեամբ միանգամայն դէմ, ռիսերիմ թշնա-
մի է մետաֆիզիքային: Նա բացասումն է
ամեն մի մետաֆիզիք մտածողութեան,
քանի որ վերջինս պատճառ է լինում միտ-
քնն ապարդիւն, մինչև իսկ կորուստով,
գործ ածելուն:

Եւ մարդկային սրբան զերազանց և
սրամիտ մտքեր, սրբան անգնահատելի
էներգիա և ոյժ, սրբան անգին ժամանակ
և աշխատանք վատնել են մետաֆիզիքայի
աշխարհում, մետաֆիզիք մտածողութեան
ծնունդ-պրօբլէմների վրա, նկատում է Մի-
խայրովսկին:

Եւ դրանից դրական ոչինչ մարդկու-
թեան համար:

Պէտք է թողնել անուրջները, երազանքները, և մնալ տուել կեանքի ծոցում, ուշալ աշխարհում, մի խօսքով, փորձի շըրջանակի մէջ:

Առանց այն էլ մարդու կեանքը խիստ է կարճ, այնքան կարճ, որ բոլորովին անհնարին է, առանց ոյժ, մտածողութիւններ և ժամանակ տնտեսելու, ձեռք բերել անհրաժեշտագոյն եւ պահանջող դիտութիւնն ու ծանօթութիւնը կեանքի, ընական և հասարակական երևոյթների մասին:

Տնտեսութիւնը իր էութեամբ միաժամանակ տրամաբանական իդէալն է, տրամաբանութեան նպատակակէտը:

IV

Իբերի ճանաչողութիւնը զուտ հասկացողութեան և բանականութեան միջոցով այլ բան չէ, եթէ մի պատճառով: ճշմարտութիւնը փորձի մէջ է:

ԿԱՆՏ

Դառնում ենք Միխայլովիւ փիլիսոփայական-իմացաբանական տեսակէտի կարեորագոյն կէտի լուսաբանութեան: Դա հիմունքն է, որի վրա կառուցուում է ամբողջ տեսական շէնքը: Այդ հիմունքը, ինչպէս առաջ էլ նկատել ենք, փորձն է, իրական տեղանքի աշխարհը:

Փորձն է կազմում ելակէտը դրական գիտութիւնների: Ամեն մի մտայղացում, ամեն մի աշխարհայեցողութիւն առանց այդ փորձի անիմաստ է, մի հնչական մեծութիւն: Եւ իզուր չէ, որ դրական գիտութիւնները հետզհետէ գալիս և հանգչում են փորձի վրայ, ընդունելով այն իբր միակ ելակէտ եւ հիմունք: Այս տեսդեցքը խիստ

ուժեղ շեշտուում է նոյնպէս փիլիսոփայական մտայնացումների, թէօրիաների և շկոլաների մէջ:

Փորձի փիլիսոփայութեան հիմքը դրեց ուժեղ կերպով Կանտը, այդ համաշխարհային և ընդգրկող միտքը:

Իրերի ճանաչողութիւնը զուտ հասկացողութեան և բանականութեան միջոցով այլ բան չէ, քան մի պատրանք. ճշմարտութիւնը փորձի մէջ է: Ահա Կանտի հիմնական թէզը: Եւ նա դրեց իր համար իբր պոստուլատ փորձի բիւրեղացման խնդիրը: Նա դրեց, այո՛, մեծաֆիզիք տարրերից զտելու, մաքրելու պրօցեսի սկիզբը: Բայց Կանտը փորձի զտումը մինչև վերջը չտարաւ Փորձի զտման այդ գործը շարունակում են նոր-կանտիանիզմը, էմպիրօ-կրիտիցիզմը, «զուտ փորձի» փիլիսոփայութիւնը:

Ամեն ինչ փորձ, փորձը ամեն ինչ: Ահա ինչ ունի ժամանակակից մտածողութիւնը որպէս պոստուլատ, որպէս գերադոյն խնդիր: Առանց այդ փորձի գիտութիւնը յիւրաւի մի ֆիկցիա է: Դրական փորձը, եթէ կուզէք, ինքը գիտութիւնն է: Նոյնը պնդում է նաև Ռիլը: Ժամանակակից հասկացողութեամբ փորձը և գիտութիւնը որոշ չափով նոյնանում են: Փորձը սահմանն է գիտութեան և անպայման իրականը, ինչպէս և սկիզբն ու

վախճանը ամեն իմաստութեան:

Այդ հն ասում փորձի փիլիսոփաները: Այդ է ասում նոյնպէս մեր փիլիսոփա-սօցիօլօգը:

Ն. Կ. Միխայլովսկու տեսակէտով մեր ամբողջ պսիխիական բովանդակութիւնը, առանց բացառութեան, փորձի արդիւնք է: Նա աւելի հեռուն է գնում և յայտարարում. — «Ակսիօմաներն անգամ արդիւնք են փորձի և գիտողութեան, և եթէ դրանք կարող են թւալ որպէս մարդկային հոգու բնածին դրութիւններ, այդ էլ միայն նրանց չափից աւելի պարզ և ընդհանուր լինելու պատճառով. . . Այսպիսի ճանապարհով, գիտակցական թէ անգիտակցական փորձի ճանապարհով, ստացւում են մեր ճանաչողութիւնները նոյնպէս աւելի բարդ առարկաների մասին: Ոչ մեղինք դուրս, ոչ էլ մեր մէջ չենք կարող ճանաչել և ընդունել յատուկ գործիչների գոյութիւնը, որոնք տալիս են մեզ պատրաստի որոշումներ մեր յարաբերութեան վերաբերմամբ զէպի բընութիւնը և այլ մարդիք: Մարդը ծնւում է, ունենալով միայն զէնքեր իմացութեան ընդգրկման և երևոյթների գնահատման համար առհասարակ և իր հետ աշխարհ չի բերում որևէ պատրաստի ճշմարտութիւն:

Մեր ամբողջ պոետիկական բովանդակութիւնը առանց մնացորդի, այսինքն, մեր բոլոր մտքերը, մեր բոլոր ճանաչողութիւնները, լինեն դրանք ճիշտ թէ, սխալ, մեր բոլոր զգացմունքները և ցանկութիւնները, լինեն դրանք վատ թէ լաւ — բոլորը պարտաւոր են իրենց ծագմամբ փորձին:*)

Բայց ի՞նչպէս հասկանալ այդ փորձը, զբաղից է նա ծագում:

Կայ հիմք այդ հարցը բարձրացնելու: Դա մինչև իսկ շատ կարևոր հարց է: Չէ որ շատերն են խօսում փորձի անունից: Սօսիստն անգամ խօսում է փորձի մասին: Ուրեմն, ի՞նչպէս հասկանալ այդ: Արդեօք ամեն մի ապրում, անհատական ապրում, ամեն մի հոգեկան եղելութիւն կարող է փորձ գիտել: Եթէ, յիշուի, այդպէս լինէր, այն ժամանակ բոլորովին իրաւացի կ'լինէին էմպիրիօ-կրիտիցիզմի, ինչպէս և ուրա սօցիօլօգիական-սուբիեկտիվիստական շիօլայի գէմ արած առարկութիւնները, այսինքն թէ որքան սուբիեկտներ, այնքան էլ ճշմարտութիւններ, թէ ճշմարտութիւնը միանգամայն սուբիեկտիվ է: Այս նոյն առարկութիւնը անում են նաև Ն. Կ. Միխայլովսկու գէմ:

*) I т. ст. 129.

Բայց այդ առարկութիւնը ճիշտ չէ և բոլորովին անհիմն է: Անտարակոյս, փորձ ասելով, հասկանում ենք դրական, գիտական բնոյթ կրող փորձը: Անտարակոյս, ամեն մի հոգեբանական ակտ, ամեն մի ապրում և եղելութիւն դեռ գիտական փորձ չէ: Մի հոգեբանական եղելութիւն, մի անհատական ապրում ոչ միայն փորձ չէ, այլ և կարող է լինել մի պաթալօգիական, հիւանդապէս դրութիւն, առնւազն գիտական արժէքից զուրկ: «Ամեն մի ապրած եղելութիւն կամ դիպւած, հոգեբանական իմաստով վերցրած, դեռ փորձ չէ, և չի կարող անպայմանօրէն փորձ համարուել: Նա կը դառնայ փորձ, երբ կ'համապատասխանի էմպիրիօկրիտիցիզմի կրիտերիումին, գիտական տեսակէտին», ասում են այդ փիլիսօփայական ուղղութեան ներկայացուցիչները:

Ինչո՞ւն է կայանում զուտ դրական փորձի կրիտերիումը:

Դրական, գիտական փորձի ամենաէական յատկանիշը և նախապայմանն է, որ փորձող անհատը ունենայ առողջ ներքեր, զգաստ և արթուն միտք, որը միաժամանակ մեծ ու կենդանի հոգով և բաց զգայաբանքներով դիտում և մտնում է յարաբե-

րութեան մէջ միջավայրի հետ: Դիտել և զննել, ճանաչել և վերածանաչել, ըմբռնել և բացատրել: Ահա գիտական փորձի կարևորագոյն փաստերը և պայմանները:

Եսի և միջավայրի սենթէզը, այս կրկուսի փիլիսոփայութիւնն է ստեղծում փորձ կողմածը: Եսը և միջավայրը, միտքը և օրինելաբնական անքակտելիօրէն շաղկապւած, ձուլւած են փորձի մէջ և տալիս են իրենց գոյութեանը փոխադարձաբար իմաստ և արժէք: Բնախոյզը բնադիտական մի օրէնք և ընդհանուր դադափար է դուրս բերում իր օրինելոյց, երբ նա հետազոտում, տարբալուծում, յարաբերութեան մէջ է դնում այլ տարրերի հետ, համեմատում, և այլն: Նոյն ձևով է վերաբերւում հեզերանը մի հոգեբանական երևոյթի հետ, սօցիօլօզը՝ հասարակական պրօցեսի և այլն:

Դիտական փորձը գերծ է պատահական հանգամանքներից, սուբիեկտիւ խառնուրդից, անցողական տարրերից, հիւանդոս և վաղանցուկ բնոյթ կրող պարագաներից: Նա պարունակում է այն, ինչ ընդգրկող նշանակութիւն ունի:

Այսպէս է ահա առաջանում, ծագում գրական փորձը:

Տարիների դիտողութիւնը, խնամոտ

և գիտական անալիզը, ինչպէս և վերև յիշատակւած պայմաններն են տալիս փորձին գիտական և շարունակական նշանակութիւն, դրական և օրինելով բնոյթ: Հետևապէս, այս ճանապարհով փորձի ճշմարտութիւնը դադարում է մնալ սուբիեկտիւ, այլ դառնում է օրինելով: Յամենայն դէպս, դրանով չի բացասւում այն ճշմարտութիւնը, որ փորձի սկիզբը սուբիեկտիւ պայմանաւորւած է: Նոյնն է պնդում նաև Ռիլ. «ճանաչողութիւնները, անտարակոյս, սկզբից ունին հոգեբանական կամ սուբիեկտիւ գոյութիւն, բայց իմացութիւնը ստանում է օրինելով նշանակութիւն»: Բայց, միւս կողմից, այս հանգամանքը չի խանգարում, որ սուբիեկտիւ սկիզբ ունեցող փորձը դառնայ օրինելով: Եւ նա կդառնայ իբրև այդպիսին, եթէ կան վերև շեշտած պայմանները: Օրինակ, «մարմինները լայնանում են տաքութիւնից», սա մի գիտական փորձ է, արդիւնք կրկար ժամանակաւ դիտողութեան և անալիզի: «Մարդիկ մահկանացու են», սա ևս գիտական, բիօլօգիական փորձ է, գերծ պատահական և անցողիկ պարագաներից:

Մրանք ապրած մօմենտներ են, եղելութիւններ, բայց ունին գիտական բնոյթ և արժէք, շարունակական նշանակութիւն

և համայնապարտիակ բնաւորութիւն: Սրանք կօնկուրենտ չունեցող գրութիւններ են:

Սա է ահա դրական փորձը:

Այդ փորձը, ինչպէս ասացի, ընդգրկուած է սուբիեկտը և օբիեկտը, հետևապէս, նա կրողն է միաժամանակ այսպէս կոչւած «արտաքին» և «ներքին» փորձերի: Բէալ մտածողութեան տեսակէտով փորձը միայն in abstrakto կարելի է բաժանել «ներքին» և «արտաքին»: Չը կան «ներքին» և «արտաքին» փորձեր դատ-դատ:

Իդէալիստական կօնցեպցիան ծագում է յերաւի արտաքին և ներքին փորձերի յարաբերութեան մի սխալ ըմբռնումից: Նա գերադնահատում է ներքին փորձը, իսկ արտաքին փորձը դարձնում է կախւած ներքին փորձից: Հակառակ դրութիւնը ներկայացնում է մատերիալիստական ըմբռնողութիւնը, ասում է Ռիլ. չկայ և չի կարող լինել արտաքին փորձ՝ առանց ներքին փորձի, և ընհակառակը: Սրանք համարժէք են և համակարգւած: Արտաքին և ներքին փորձերը տարբեր առարկաներ չեն, այլ միայն տարբեր տեսակէտներ, ուշադրութեան տարբեր ուղղութիւններ. առաջինը փորձի օբիեկտիւ կողմն է, իսկ երկրորդը՝ փորձի սուբիեկտիւ կողմը: Իսկ օբիեկտը

և սուբիեկտը, ինչպէս յաճախ դիտել ենք, միշտ էլ միացած են: Այս նոյն տեսակէտի վրա է կանգնած նոյնպէս Միխայլովսկին, ինչպէս և ուրա սօցիօլօգիական-պօզետիվիստական շկօլայի ներկայացուցիչները:

Պահպանել «հաւասարակշռութիւն օբիեկտի և սուբիեկտի միջև, մարդու և բնութեան ու միւս մարդկանց միջև» — ահա սկիզբը, որի տակ մշակւում է օբիեկտիւ փորձը, ինչպէս և օբիեկտիւ ճշմարտութիւնը: Դա մի խիստ ուշադրաւ գիտական դրութիւն է, որը զբաւած է շատ աւելի վաղ, քան Աւենարիումն է տւել իր ֆօրմուլան — եսը և շրջապատը որպէս հիմունքներ գիտական փորձի: Ն. Կ. Միխայլովսկու կարծիքով օբիեկտիւ «ճշմարտութիւնը հաւասարակշռութեան մի յայտնի, յատուկ դէպք է օբիեկտի և սուբիեկտի միջև, մասնաւորապէս մարդու և բնութեան միջև՝ միւս մարդկանց հետ»: Այս թէզը, մի կողմից, հերքում է Միխայլովսկու քննադատների այն առարկութիւնը, թէ նրա փորձը որպէս թէ սուբիեկտիւ է. միւս կողմից հերքում է նոյնպէս «այնքան ճշմարտութիւններ, որքան սուբիեկտներ» ֆրազան: Այս թէզը, միւս կողմից, այնպիսի գիտական և նշանաւոր դրութիւն է, որն այժմ պաշտպանում են

էմպիրիօկրիտիցիզմի, պօզիտիվիզմի ժամանակակից հռչակաւոր ներկայացուցիչները: Ինչպէս էմպիրիօկրիտիցիզմը, նոյնպէս և ոռւս սօցիօլօգիական-սուբիեկտիվիստական պօզիտիվիստական շկօլան խարսխում է իր իմացաբանութիւնը օրինկտի և սուբիեկտի, զուտ փորձի և փիլիսօփայական կրիտիցիզմի վրա: Այս երկու շկօլանների մէջն, զոնէ շօշափւող պրօբլէմի վերաբերմամբ, եթէ տարբերութիւն կայ, դա կայանում է ձեակերպման և լեզւի մէջ, բայց երբէք կօնկրէտ և զիտական բովանդակութեան ու իմաստի մէջ: Եթէ մենք Ն. Կ. Միխայլովսկու թէզիսի մէջ «մարդ» դադարարի տեղդնենք «ես» և «բնութեան» տեղ՝ «շրջապատ», կստանանք Ռ. Աւենարիուսի ձեակերպումը: Ճիշտ է թէև այն, որ մենք հասկացողութիւնների այնպիսի պարզութիւն չենք տեսնում ոռւս գրողների մօտ, ինչպիսին գտնում ենք էմպիրիօկրիտիցիզմի ներկայացուցիչների մօտ:

Ահա ինչպէս է բնութարար Վիկտոր Զերնովը այդ ոռւսական դպրոցի աշխարհայեացքը, որի ներկայացուցիչներից մէկն էլ ինքն է:—«Իզէալ և բէալ սուբիեկտիվ և օրինկտիվ մօմենտների ձուլում—ահա ոռւս պօզիտիվիստական-սօցիօլօգիական վարդա-

պետութեան հիմնական դժերը, որը կարմիր թելի նման անցնում են նրա կառուցւածքի միջով, սկսած ամենաընդհանուր և վերացական դրութիւններից և վերջացած ամենամասնակի և կօնկրէտ դրութիւններով»:^{*)}

Մի անգամ ևս վերադառնալով փորձը սուբիեկտիվ խառնուրդից մաքրելու հարցին, պէտք է նկատենք, որ այս խնդրի վերաբերմամբ ևս գտնում ենք ոռւսական պօզիտիվիստական-սօցիօլօգիական շկօլայի ներկայացուցիչների, ինչպէս և Միխայլովսկու մօտ շեշտւած մտքեր, բանաձեւած կտորներ: Ահա րաժեշտ է «մաքրել փորձը աւելորդ տարրերից», պահանջում է Զերնով: «Մտացումը զուտ, անխառնուրդ փորձի, այդ փորձի միակ տւեալների կապակցւած, զիտական մշակման և սխառնմատիղացիայի հետ—ահա երկու պայմաններ, առանց որոնց փիլիսօփայութիւնը չի կարող լինել մտածողութիւն աշխարհի մասին՝ համաձայն ոյժի նւազագոյն չափի»:^{**)} Ն. Կ. Միխայլովսկին ունի անգամ աւելի նշանակալից և կարևոր կէտ, յատկապէս սուբիեկտիվ խառնուրդից, պատահական և սուբիեկտիվ տարրերից

^{*)} Черновъ, философ. и социол. этюдъ, ст. 6.

^{**)} ibid, ст. 22.

փորձը ապահովելու.— «հնարաւոր եղածին չափ խնամքով, ուշի ուշով ճշտել զրա էմպիրիկ բովանդակութիւնը և որոնել նրա աղբիւրները»։*)

Ն. Կ. Միխայլովսկու աշխարհայեցողութեան մի էական և բնորոշ գիծն է կազմում նոյնպէս քննադատական ոգին, որը յատուկ է առհասարակ ուսական պօզիտիւ-ւիստական-սօցիօլօգիական շէօլային, ինչպէս և ընդհանուր գծերով նման աշխարհայեցողութիւն ներկայացնող հոսանքին հայ իրականութեան մէջ։ Ն. Կ. Միխայլովսկին, ինչպէս և յիշած հոսանքները առհասարակ խիստ քննադատաբար են վերաբերում փորձին. Միխայլովսկին, ինչպէս և սրանք չեն ճանաչում դօգմաներ, այլ միշտ էլ յենւում են զրական գիտութիւններին, նրանց անալիզներին, և երևան բերած փաստերին, կատարած նւաճումներին վրա։

Մենք վերջացրինք նրա փիլիսօփայական-իմացաբանական աշխարհայեացքի հիմնական դրոշմներին վերլուծումը։ Արեցինք այնքան, որքան մեր ոյժերն էին թոյլ տալիս, որքան առհասարակ հնարաւոր էր։ Բայց, կարծում ենք, որ մեր վերլուծումից արդէն պարզ է նրա աշխարհայեացքի բնութագիրը։ Մեր վերլուծումից, կարծում ենք, պարզւեց նաեւ այն, որ Միխայլովսկու համար «քննադատական փիլիսօփայութիւնը ոչ միայն մի մետաֆիզիկա չէ», այլ, ընդհակառակը, նրա մօտ գտնում ենք քննադատական փիլիսօփայութիւն, նամանաւանդ էմպիրիօ-կրիտիցիզմի մի շարք դրութիւններ։ Մեր վերլուծումից, կարծում ենք, պարզւեց նոյնպէս և այն, որ Ն. Կ. Միխայլովսկու փիլիսօփայական աշխարհայեցողութիւնը գերազանցօրէն հակամետաֆիզիքական է, գիտական և քննադատական։

*) I T. CT. 133.

Ն. Կ. ՄԻՒԱՅԼՈՎՍԿՈՒ ՍՕՑԻՈԼՕԳԻԱՆ

I. ՄԻՒԱՅԼՈՎՍԿՈՒ ՍՕՑԻՈԼՕԳԻԱՅԻ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

I

Դառնում ենք Ն. Կ. Միխայլովսկու աշխարհայեացքի ամենահետաքրքրական, առեկի քան ուշագրաւ մասի, սոցիոլոգիական դոկտրինի լուսարանութեանը:

Այս բնագաւառում նա իր մտածողութեամբ և յղացումներով շատ է օրիգինալ, շատ է գրաւիչ: Ճիշտ է, թէև նա չի տւել իր սոցիոլոգիայի հիմունքների սխտեմատիկ հետազոտութիւնը, բայց, ինչպէս ներածութեան մէջ շեշտեցինք, անտարակուսելի է օրգանական կապի գոյութիւնը նրա սոցիոլոգիական դրութիւնների և հայեցակէտերի միջև. կայ սխտեմ, բայց չկայ սխտեմատիկ վերլուծում: Ահա այս հանգամանքը չպէտք է մոռացութեան տալ: Միևս կողմից անկասկած է, որ Միխայլովսկուն

աւելի զբաղեցրել են սօցիօլօգիական պրօբ-
լէմներ— և ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լի-
նել—, քան սօցիօլօգիան, որպէս մի ամ-
բողջական գիտական գիտցիպլին՝ իր բոլոր
բաղկացուցիչ մասերով: Ահա հէնց դրա
համար էլ նրա սօցիօլօգիական վարդապե-
տութիւնը «մի կուրս չէ:»

Բայց Ն. Կ. Միխայլովսկու սօցիօլօ-
գիան, աւելի ճիշտ նրա սօցիօլօգիական
դօկտրինը հասկանալու և մանաւանդ ըստ
արժանւոյն դնահատելու, ինչպէս և յատուկ
գաղափար կազմելու համար նրա ինքնու-
րոյնութեան չափի, և այն տարրերի մասին,
որոնք վերցրած են ուրիշներից— անհրա-
ժեշտ է առաջնորդել արխտոռէկեան
պատճառների կլասիֆիկացիայով, այսինքն,
անհրաժեշտ է ցոյց տալ նրա գենիզիսը, ծա-
ղումը, այն կապը, որ կայ անցեալ և ներ-
կայ սօցիօլօգիական հոսանքների և Միխայ-
լովսկու սօցիօլօգիայի միջև, երևան բերել
նրա ազդիւրները և կրած ազդեցութիւն-
ները. պարզել այն հասարակական պայման-
ները, որոնք յայտնի չափով ստիպել են
տալ աշխատութեանը այդ և ոչ թէ մի այլ
ձև:

Աշխատենք, ուրեմն, այս տեսակէտով
մօտենալ Միխայլովսկու սօցիօլօգիական

աշխարհայեցողութեան լուսարանութեանը
և գնահատմանը: Դրա անհրաժեշտութիւնը
զգացուում է նաև այն տեսակէտից, որ չկան
նրա սօցիօլօգիական սկզբունքների և հա-
յեցակետերի սխտեմատիկ, նամանաւանդ
լրիւ վերլուծումը: Այդ տեսակէտից յատ-
կապէս արժէքաւոր տեղ է բռնում Իւ-
ժակովի գրածքը և առհասարակ Միխայլով-
սկու 40-ամեայ յօդեւեանին նւիրած աշ-
խատութիւնները:

Բայց անցնենք նիւթին:

Ե՞րբ և ի՞նչ պայմանների մէջ երևան
եկաւ Միխայլովսկին: Ի՞նչ էր ներկայա-
ցնում այդ ժամանակ Եւրոպան, և ի՞նչ
Ռուսաստանը՝ մտաւոր ուղղութիւնների
և հասարակական հոսանքների ու կեան-
քի տեսակէտից: Որո՞նք էին, վերջա-
պէս, դարաշրջանի բնորոշ և էական գծերը:

Խիստ հետաքրքրական է այդ դարա-
շրջանը, 60-ական թւականները, թէ Արև-
մտեան Եւրոպայի և թէ Ռուսաստանի հա-
մար. հետաքրքրական, նամանաւանդ մտա-
ւոր, հասարակագիտական-փիլիսօփայական
հոսանքների տեսակէտից: Խորունկ և
լայն նշանումներ էր տնում յատկապէս
քնազխտութիւնը, նամանաւանդ, մեզ հե-
տաքրքրող և զրազեցնող հարցի տեսակէ-

տից, կենսաբանութիւնը: Եւ իզուր չէ, որ XIX դարը համարուում է բնագիտութեան դար: Անգլիական մեծ բնագէտը, Չարլզ Դարվինը համարուում էր այն կենտրոնական ֆիգուրը, այն կեդակէտը, որի շուրջը հաւաքուում էին ժամանակի մտածողները և մտաւոր շարժումները: Նրա գրքերը, նամանաւանդ «տեսակների ծագումը» բանում են ամբողջ մի դարագլուխ, առաջ են բերում խորունկ յեղաշրջում ընդհանրապէս մարդկային մտածողութեան մէջ և մասնաւորապէս բնագիտական աշխարհում: Թնագիտութիւնները, առանձնապէս կենսաբանութիւնը, տօնում էր իր հռչակաւոր յաղթանակը, և գրեթէ ամբողջ արեւմուտքը, յանձին իր լաւագոյն մտածողների և դասակների, կլանւած էր այդ հսկայական մտաւոր շարժումով: Մարդկային մտածողութիւնը, եթէ ոչ ամբողջովին, գոնէ խոշոր մասով գտնւում էր բնագիտական հոսանքի և ուղղութեան անմիջական ազդեցութեան տակ: Եւ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել. չէր կարող մարդկային մտածողութեան ընթացքը չաղդւել այդ հոսանքից, քանի որ դա մի հսկայական շարժում էր, ուժեղ և ազդեցիկ: Ամենահարուստ և ճոխ գրականութիւնը համարուում էր բնագիտական գրա-

կանութիւնը: Դարվինը քաշ է տալիս, գերում մի շարք ահանաւոր գրողների, անգամ համաշխարհային մտածողների, ինչպէս Էրնստ Հէկկէլ, Հելմհոլց, Վայսման, Լեն, որոնք աւելի ևս զարկ են տալիս բնագիտական գրականութեան և մտածողութեան ուժեղանալուն ու խորանալուն, ինչպէս և ստեղծում հարուստ մատերիալ, ճոխ գրականութիւն, և այսպիսով ազդում ամբողջ սերունդների վրա: Այս բնագէտները, բնագիտութեան խոշոր ներկայացուցիչները մշակում, տալիս են բիօլօգիայի, առհասարակ բնագիտութեան սահմանում մի շարք կարեւոր և նշանակալից ընդհանրացումներ, փիլիսօփայական դրութիւններ: Կարճ, նրանք տալիս են բնագիտութեան, առանձնապէս բիօլօգիայի փիլիսօփայութիւնը: Գոյութեան կռիւ օրէնքը, բնական ընտրութեան և յարմարումի սկզբունքները, տեսակների ծագման թէօրիան ևն, որոնք կազմում են բնափիլիսօփայութեան ամենահիմնական թէզիսները և մտքերը:

II.

Բայց բնագիտական, նամանաւանդ բիօլօգիական ընդհանրացումները չեն մնում

միայն այդ բնագաւառի սահմաններում՝ որպէս տիրող և պարտադրական սկզբունքներ ու օրէնքներ: Ոչ. բիօլօգիական, առհասարակ բնափիլիսօփայական ընդհանրացումները դուրս են գալիս այդ շրջանակից և տարածուած միւս բնագաւառների վրա, ձգտելով դառնալ ընդգրկող սկզբունքներ, պարտադրական նաև միւս գիտական դիսցիպլինաների համար, պարտադրական ընդհանրապէս համաշխարհային շարժումների և երևոյթների համար: Կարճ, բնախոյզները բիօլօգիայի փիլիսօփայական ընդհանրացումները և սկզբունքները տարածում են նոյնպէս հասարակական կեանքի երևոյթները վրա և ուզում են բոլոր սոցիալական բարդ փաստերը, եղելութիւնները և շարժումները բացատրել, լուսաբանել այդ սկզբունքներով, օրինակ՝ գոյութեան կուր օրէնքով, յարմարման և ընտրողութեան սկզբունքներով ևն: Այլ կերպ արտայայտած, Գարվինի ընդգրկող բնագիտական թէօրիային առաջնորդական նշանակութիւն:

Այսպիսով սկսում է բնագիտական հետազոտութիւնների կամ շարժման նւաճումների մի նոր փուլը՝ հասարակագիտական նշանակութեամբ: Ահա այդ ժամանակ մշակուած է ամբողջ մի սոցիօլօգիական տե-

սութիւն, սոցիօլօգիայի ամբողջ մի կուրս, գիսցիպլին, հիմնւած բիօլօգիական սկզբունքների, բնափիլիսօփայութեան ընդհանրացումների վրա: Դա մի ուշագրաւ շարժում էր, հետաքրքրական և բնորոշ այդ դարաշրջանի մտածողութեան համար առհասարակ: Այդ շարժման էութիւնը կարելի է որոշել կարճ և պարզ կերպով: Բիօլօգիական սկզբունքները միաժամանակ սոցիօլօգիական սկզբունքներն են: Պարզ և կտրուկ յայտարարում են հուշակուոր բնախոյզները և բնափիլիսօփաները: Այդ կազմում է նոյնպէս Եւրոպայում տիրող մտածողութեան էական կողմը: Եւ այսպիսով ստեղծւում է մի ամբողջ հասարակագիտական թէօրիա—գարվինեան սոցիօլօգիա:

Բիօլօգիական սկզբունքները միաժամանակ սոցիօլօգիական սկզբունքներ են: Ուղղադժական գարվինիստ-բնագէտների այս անվերապահ յայտարարութիւնը կրում էր իր վրա դժգոհութիւն մտածողութեան անտարակուսելի դրոշմը: Նրանց քայլը դժգոհատիկ էր, որովհետև անվերապահ ու առանց որոշ սահմանափակումների՝ ուզում էին անխտիր տարածել, կիրառել բիօլօգիական սկզբունքները, ուրիշ խօսքով, բնական երևոյթներին և շարժումներին զեկավարող օրէնքները հասարակական երևոյթներին և

շարժումների վրա:

Բայց շարունակենք մեր վերլու-
ծումը: Բնագէտ-սօցիոլոգների այդ դօգմա-
տիկ մտածողութեան սխալ կէտերին յա-
ճախ առիթներ կուենանք կրկին ու կրկին
վերադառնալու:

Կային այդ բնագէտ-սօցիոլոգների մէջ
մտածողներ, որոնք, սօցիոլոգիան համարում
էին բիօլոգիայի ոչ միայն շարունակութիւնը,
այլ սոսկական զարգացումը: Այսպիսի տեսակէտի
վրա էր կանգնած անգամ Օգիլսոն Կօնտը,
սօցիոլոգիայի՝ որպէս գիտական դիսցիպ-
լինի հիմնադիրը: Կարճ, նրանք բիօլո-
գիան նոյնացնում էին սօցիոլոգիայի հետ:
Այդպէս բիօլոգիական սօցիոլոգիան ան-
քակտելիօրէն կապւած է նրա, Օ. Կօնտի
անւան հետ, թէև պէտք է նկատել, որ
նրանից առաջ էլ եղել են նման փորձեր,
բայց միայն նա ընդհանրացրեց և սխտեմի
վերածեց:

Բիօլոգիական սօցիոլոգները սոսկաւոր
զարգացումը, էվօլյուցիան համարում էին
պրօգրէս: Նրանք կանգնած էին այն թիւր
տեսակէտի վրա, թէ գոյութեան կոիւր ինչ-
պէս և ընարողութեան սկզբունքը լաւերի,
կատարեալների կողմն է: Բնութեան և շրջ-
ջապատի պայմաններին յարմարողները,

դարվինեան սօցիոլոգների տեսակէտով, ա-
մենալաւ տիպերն են, իդէալական և պրօ-
գրէսիվ: Նոյնպէս մի թիւր կարծիք, որն
առաջանում էր բիօլոգիական և սօցիոլոգի-
ական երևոյթների դիկավարող օրէնքների
ոչ-գիտական նոյնութիւնից և իրար շփո-
թելուց: Մրցումը բիօլոգիական սօցիոլոգնե-
րի թէօրիաների մէջ անագին տեղ է բռնում:
Եւ Միխայլովսկին) ողւս սուրեկտիվիստ-
սօցիոլոգը միանգամայն իրաւացի է և միա-
ժամանակ գիտական հիմունք ունի Դարվի-
նի թէօրիան անւանելու «հանճարեղ բուր-
ժուական», իսկ իրեն, Դարվինին «հանճա-
րեղ բուրժուա-նատուրայիստ»:

III

Դարվինեան սօցիոլոգիայի հիմնաւոր-
ման մէջ ամենախոշոր տեղը պատկանում է
Անգլիայի խոշոր մտածողին, XIX դարի
մեծ փիլիսօփա-սօցիոլոգին, Հերբերտ Սպեն-
սերին: Սա է ամենամեծ զարկը տւել այդ
սօցիոլոգիական ուղղութեան զարգացման և
տարածման: Նա ուղղագծական դարվինիստ
էր և նա եղաւ առաջին խոշոր մարդը, որը
առանց վերապահութեան բիօլոգիական օ-
րէնքները դրաւ սօցիոլոգների հիմքում, և

այսպիսով մշակեց Դարվինեան սօցիոլոգիան: Կարճ, նա տաւ զարվինի բիօլոգիական փիլիսօփայութեանը սօցիալ-փիլիսօփայութեան ընդթ: Եւ աւելի քան ընտրող և հետաքրքրական է այն որակումը, այն որոշիչը, որ տրւում է գիտական աշխարհում Սպենսերին — «սօցիոլոգիական Դարվին»:

Հ. Սպենսերի տեսակէտով բովանդակ հասարակական երևոյթները ղեկավարւում են նոյն այն հիմնական օրէնքներով և սկզբունքներով, որոնք գրւած են բիօլոգիական երևոյթների և շարժումների հիմքում: Հասարակութիւնը ներկայացնում է իրենից ճիշտ այսպիսի մի օրգանիզմ, ինչպիսին ներկայացնում է բիօլոգիական օրգանիզմը: Այսպիսով, «հասարակութիւն» և «օրգանիզմ» հասկացողութիւնները նոյնանում են Սպենսերի ուսմունքի մէջ: «Հասարակութիւնը մի օրգանիզմ է և օրգանիզմ՝ մի հասարակութիւն»: Այսպէս է ահա նա յայտարարում: Իսկ այս հիմունքներով նա զարգացնում և հիմնաւորում է մի ամբողջ թէօրիա, որը յայտնի է սօցիոլոգիայի մէջ «հասարակութեան օրգանական թէօրիա» անունով:

Դա ամբողջ մի շարժում էր, մի հսկա-

յական հոսանք: Դա աւելին էր քան բիօլոգիական տարրի նշանակութեան և գերի շեշտումը սօցիոլոգիայի մէջ: Դա աւելին էր, քանի որ սօցիոլոգիան, այդ նորագոյն գիտութիւնը փաստապէս դադարում էր լինել մի ինքնուրոյն գիտական գիտցիպլին, և այդ անունը միայն մի դատարկ մեծութիւն էր ներկայանում: Ֆրանսիական գրող Էսպերանսը այնքան էր հեռու գնում, որ մինչև իսկ յայտարարում էր սօցիոլոգիան բիօլոգիայի մի սոսկական մասը:

«Օրգանական թէօրիայի» ներկայացուցիչները, իրենց գլուխն ունենալով Հերքերտ Սպենսերին, շեշտում են, ուրիմն, հասարակութեան և բիօլոգիական օրգանիզմի անալոգիայի վրա, և այս ճանապարհով կառուցում իրենց սօցիոլոգիական շէնքը: Համեմատելով այդ երկու հասկացողութիւնները, հասարակութեան և կենդանական օրգանիզմ, նրանք գտնում և մատնանշում են մի շարք նմանութիւններ, մի շարք էական գծեր՝ ընդհանուր երկուսի համար էլ: Նմանութեան գլխաւոր կէտերն են. ա) որ երկուսն էլ, թէ հասարակական օրգանիզմը, այսինքն, հասարակութիւնը և թէ բիօլոգիական օրգանիզմը աճում են. բ) թէ հասարակութեան և թէ բիօլ. օրգանիզմի մէջ

բազմանում են ֆունկցիաները և աւելի ու աւելի զօնազանաւորման ենթարկւում թէ օրգանիզմները, և թէ հասարակութիւնը:

Բացատրենք մի երկու օրինակով: Ստորին կենդանին, օրինակ, դեռ չունի ֆունկցիաների շեշտած զանազանաւորումը. այդ ֆունկցիաները, կանգնու օրգանները դեռ որոշ և պարզ չեն: Այդ ստորին կենդանին դեռ չունի ստամոքս, շնչառութեան առանձին օրգան: Բայց նա հետզհետէ ենթարկւում է դիֆֆերենցիացիայի, զանազանաւորման և առաջ են գալիս որոշ ձևով ֆունկցիաներ, և այսպիսով կատարւում է օրգանների մէջ աշխատանքի բաժանում: Այս՝ բիօլոգիական աշխարհում: Նոյն երևոյթը, նոյն տիւրող ընդհանուր օրէնքը կատարւում է նաև հասարակութեան մէջ: Նախապատմական շրջանում, օրինակ, քարանձաւների, բարէ և երկաթէ շրջաններում նախամարդը դեռ չէր ենթարկւած դիֆֆերենցիացիայի. նա մի ամբողջութիւն էր, դեռ չկար աշխատանքի բաժանում նրա օրգանների մէջ: Նախամարդը և՛ որսորդ էր, և՛ խաշնարած, և՛ մարտիկ: Եւ այսպիսով, ըստ Սպենսերի, քանի գնում է թէ բիօլոգիական և թէ հասարակական օրգանիզմը զարգանում է, շերտաւորման ենթարկւում,

աշխատանքի բաժանում կատարւում և հետևապէս, օրգանիզմը, ինչպէս և հասարակութիւնը անցնում է պարզից դէպի բարդը, միատարրից՝ բազմատարրը:

Այդ է ղեկավարող տինգերական օրէնքը, ինչպէս և խնկական զարգացումը: Իսկ այդ զարգացումը Սպենսերի համար նոյնանում է պրօգրէսի հասկացողութեան հետ:

Բայց վերոյիշեալ նմանութիւնների հետ միասին կան նոյնպէս նոյնքան էական և հիմնական տարբերութիւններ բիօլոգիական և հասարակական օրգանիզմների մէջ: Այդ շատ լաւ գիտակցում է նաև Հերքերտ Սպենսերը: Մենադիֆաւոր և էական տարբերութիւնը կայանում է նրանում, որ կենդանական կամ բիօլոգիական օրգանիզմը մի անբաժանելի ամբողջութիւն է, մի ամբողջութիւն անբաժանելի օրգանների, կարճ՝ բիօլոգիական օրգանիզմը մի կոնկրետ ամբողջութիւն է, մինչդեռ մարդկային հասարակութիւնն, ընդակառակը, մի բաժան, անջատ և ոչ թէ միացած ամբողջութիւն է, կարճ՝ նա մի դիսկրէտ ամբողջութիւն է: Բիօլոգիական օրգանիզմի մէջ բոլոր տարրերը, բոլոր օրգանները և ֆունկցիաները անքակտելիօրէն միացած են մի միութեան մէջ,

մինչդեռ, մարդկային հասարակութեան մէջ այդ տարրերը բաժան-բաժան են և անջատ: Բիօլոգիական օրգանիզմի մէջ գիտակցութիւնը, վերջապէս, միայն մի տեղումն է կենտրոնացած և նա ներկայացնում է մի ինդիվիդ, մինչդեռ մարդկային հասարակութեան գիտակցութեանը այդպիսի կենտրոնացում չկայ, այլ գիտակցութիւնը բաժանւած է շատ տեղերում: Հասարակութեան մասերը միացած են հոգեպէս, իսկ օրգանիզմի մասերը, վանդակները միացած իրար հետ նիւթապէս, ֆիզիքապէս, ևն ևն:

Սպենսէրը, ինչպէս և «օրգանական թէօրիայի» բոլոր ներկայացուցիչները, իրենց ուշադրութիւնը կենտրոնացնում են հասարակութեան բիօլ. օրգանիզմի անալոգիայի վրա, բայց Միխայլովսկին, և առհասարակ ուսումնական սօցիօլոգիական շկօլայի ներկայացուցիչները, ինչպէս մի կարև, մի Չերնով, մի Լոնսկիէրչ, իրենց ուշադրութիւնը կենտրոնացնում են, ընդհանրապէս, դրանց միջև եղած տարբերութեան վրա:

Եւ այդ էական և կարևոր տարբերութիւնները, ինչպէս նկատեցինք, շատ լաւ գիտակցում են նաև օրգանական թէօրիայի, բիօլոգիական սօցիօլոգներին ներկայացուցիչները, ինչպէս և ինքը, Սպենսէրը:

Դեռ աւելին: Սպենսէրը շեշտում է մի էական բաժանողական դժի վրա, և հէնց այդ դրութիւնը շատերին, ինչպէս և կարեին պարմանալու առիթ է տուել: Նրանք պարմանում են, որ Սպենսէրը, այդ բաժանողական դիժն ընդունելով հանդերձ, գալիս կանգնում է հասարակութեան և օրգանիզմի անալոգիայի սկզբունքի վրա: Ահա այդ կէտը: Սպենսէրը համարում է հասարակութիւնը մի դիօրգանական, էվօլյուցայի արդասիւք: Այդ տերմինը, դիօրգանիզմ, կայ արդէն Սպենսէրի մօտ: Հակասութիւնը ակներև է: «Միթէ՞ նրանք զբանով հակասութեան մէջ չեն ընկնում, հարցնում է իրաւացիօրէն ուսւ պատմաբան-սօցիօլոգ Կարկը: Ի՞նչ կարիք կար ստեղծելու այդ տերմինը, դիօրգանիզմ, որը տալիս է բոլորովին այլ որոշում»*)

Բաւականին պարզ է հէնց այժմեանից, կարծում ենք, թէ որ աստիճանի անհիմն և ոչ գիտական է մարդկային հասարակութեան և կենդանական օրգանիզմի անալոգիան, միաժամանակ պարզ է, թէ որքան սխալանք կայ դրա մէջ: Այդպիսի

* Карповъ. Историко-философ. и социол. этюды ст. 143.

մի թիւը քմբոնման և սխալանքի վրա է հիմնւած նոյնպէս աշխատանքի սօցիալական բաժանման և աշխատանքի ֆիզիօլոգիական բաժանման անալօգիան, մի դրու-
թիւն, որ սերտօրէն կապւած է վերևի դրութեան հետ, այսինքն հասարակութեան և ֆիզ. օրգանիզմի անալօգիայի հետ: Ուղ-
ղագծական դարվինիստները նոյնացնում են Դարվինի «յատկանիշների բաժանման» սկզբունքը բերի «աշխատանքի ֆիզիօլո-
գիական բաժանման» սկզբունքի հետ: Մի աղաղակող մոլորութիւն: Այդ սխալանքը և շրտթը նկատելի է շատ դարվինեան սօ-
ցիօլոգիների մօտ: Որ այդ երկու սկզբունք-
ները իրարից միանգամայն բաժանւում են և երբէք նոյնը չեն, այդ մենք մանրամաս-
նօրէն կտեսնենք, երբ կվերլուծենք Միխայ-
լովսկու «անհատականութեան թէօրիան» և պրօգրէսի հասկացողութիւնը: Այժմ միայն
այսքանը կասենք, որ բերի օրէնքը, այսին-
քըն, «աշխատանքի ֆիզիօլոգիան կամ ֆիզի-
քական բաժանումը» տիպի դարգացման
կողմն է, մինչդեռ «յատկանիշների բաժա-
նումը» կամ աշխատանքի սօցիալական բա-
ժանումը տեսակի դարգացման կողմն է:
Միւս կողմից, պարզ է նաև այն, որ միշտ էլ
տեսակի և անատի շահերը չեն դուգադիպում:

Հերբերտ Սպենսէրը միակ խոշոր դէմ-
քը չէ, ինարկէ, դարվինեան սօցիօլօգիայի
հիմնաւորողների մէջ, հետևապէս նաև օր-
գանական թէօրիայի թէօրեականների մէջ:
Օրգանական թէօրիան ունեցաւ նաև իր
ալ նշանաւոր հիմնադիրները և դարգա-
ցողները, ինչպիսին են՝ Լիլիփֆիլդը, Շէֆ-
ֆլէ ևն: Սրանք էլ, որպէս հաւատարիմ
հետեւորդներ սպենսէրիան սօցիօլօգիայի,
աւելի ևս զարգացնում և խորացնում են
օրգանական թէօրիայի հիմնական դրու-
թիւնները: Նրանց ուշադրութիւնն ամենից
շատ կենտրոնանում է հասարակութեան և
կենդանական օրգանիզմի, առհասարակ սօ-
ցիալական և օրգանական էվօլյուցիաների
միջև եղած անալօգիայի վրա: Նրանք բո-
լորն էլ ձգտում են մի դուգահեռական
անց կացնել այդ երկուսի միջև, տալով դրան
կուռ, հաստատուն հիմունքներ, գործադրե-
լով իրենց ածբողջ հարուստ էրուդիցիան:
Սրանք էլ նայում են հասարակութեան
վրա որպէս իրական, բիօլօգիական օրգա-
նիզմի վրա, և որը զեկավարւում է ճիշտ
նոյն օրէնքներով, ինչպիսի օրէնքով զեկա-
վարւում է բիօլօգիական օրգանիզմը: Շէֆ-
ֆլէն էլ աւելի հեռուն է գնում: Նա գիտում
է հասարակութիւնը որպէս մի իրական ին-

դիվիդ, մի անհատականութիւն, միայն բարձր տեսակի ինդիվիդ. նա անհատականութիւն է անգամ իր ֆունկցիաներով, այսինքն, ֆիզիոլոգիօրէն: Շէֆֆլէն այնքան ծայրայեղութեան մէջ է ընկնում, որ նա մի առ մի թւում է սօցիալական նեարդերը, օրադանները, կենտրոնները ևն: Նրա համեմատութեան ծայրայեղութիւնը հասնում է անգամ արսուրդի, միանգամայն կորցնելով գիտական հոգը իր ռոմանթի տակից:

Տեղն է այժմ նկատել, որ օրգանական թէօրիան այժմ շատ է թուլացած և յետ մղւած, չգիմանալով գանաղան կողմերից տեղացող տեսական հարւածներին:

Ահա XIX դարի խոշոր շարժումներից մէկը, ներկայացրած ընդհանուր գծերով — բնագիտական և բիօլօգիական-սօցիօլօգիական շարժումը, որն ազդել է մի շարք սերունդների վրա, իսկ անջնջելի դրոշմ դրել ժամանակակից մտածողութեան և թէօրիաների վրա:

V

Բայց զրա հետ միասին և գրեթէ մի-տժամանակ տիրում էր նոյնպէս մի այլ

շարժում, նոյնքան հզօր, նոյնքան հսկայական և ազդեցիկ, որքան առաջին շարժումը: Դա առհասարակ հասարակագիտական շարժումն է, սօցիալական տեսնական յեղաշրջումները շրջանը:

Կապիտալիզմը յաղթանակում էր, ծագելում էր խոշոր արդիւնաբերութիւնը և հասարակական-տնտեսական կեանքը կրում խորունկ յեղաշրջում: Այդ տնտեսական-սօցիալական հոսանքի ներկայացուցիչներն են հաղխանում մի շարք մտածողներ, նոյնքան խոշոր և ընդգրկող, որքան բնագիտական հոսանքների ներկայացուցիչները, ինչպիսին են՝ Ադամ Սմիթ, Պրուդօն, Լուի Բլան, Օվին, Յուրի, Կարլ Մարքս, Էնգելս ևն: Մի ամբողջ շարք ակնաւոր դէմքերի և խորունկ մտքերի:

Ինչպէս որ առաջին շարժման մէջ կենտրոնական ֆիգուրն է Դարվինը, այնպէս էլ երկրորդ շարժման մէջ Կարլ Մարքսն է: Եւ ինչպէս որ Դարվինի երկերը բռնում են բնագիտութեան մի ամբողջ դարաշրջութիւն, ճիշտ այնպէս էլ Կարլ Մարքսի գլուխ-գործոցը, «Կապիտալը» բռնում է մի ամբողջ շրջան հասարակագիտութեան մէջ: Այդ երկու մտածողների երկերը, առանձնապէս Դարվինի «տեսակէտների ծագումը» և Մարք-

սի «Կապիտալը» համարում են առհասարակ XIX դարի ամենախոշոր, հասարակական կենսաբիւսական մարդկային մտքի զարգացման մէջ խորունկ յեղաշրջում առաջ բերող ստեղծագործութիւնները: Դրանցից ամեն մէկը դնում է ամուր հիմքեր նոր աշխարհայեցողութեան կառուցւածքի, բանում նոր և լայն հորիզոն այդ աշխարհներում:

Ահա այդ երկու շարժումները, — բնագիտական և սօցիալական-հասարակագիտական, զարգանում էին կողք-կողքի, միաժամանակ, ինչպէս և իրար դէմ կառուցւած՝ որպէս թշնամի, հակադիր հոսանքներ և ուղղութիւններ: Ուժեղ պայքարը երկար շարունակւում է այդ երկու ուղղութիւնների միջև: Թւում էր, որ դրանց մէջ կայ մի անկամարջելի վիճ, մի անլուծելի հակադրութիւն:

Ահա այս հակադրութեան լուծման պրօբլէմն էր դրւած հրապարակի վրա, և դարի լաւագոյն ոյժերը նւիրւել էին այդ անտառօնիզմի լուծման: Մի այժմէական և այրող հարց: Նոյն դրութիւնը նաև Ռուսաստանում: Ռուսաստանն ևս մասնակից էր այդ աշխատանքին, և չէր էլ կարող հեռու մնալ դրանից, քանի որ XIX դարի այդ ամենախոշոր շարժումները չէին սահմանափակ-

ւում միայն Ներսիսյանի, այլ դառնում են համամարդկային:

Դեռ 60-ական թւականներին այդ երկու հոսանքներն էլ գտնում են կողմնակիցներ ռուսական իրականութեան մէջ: Օրդանական թէօրիան, առհասարակ դարմիսեան սօցիալօգիան այնպիսի ուժեղ և խորը չէր Ռուսաստանում, ինչպէս Ներսիսյանն էր: Նա Ռուսաստանում շատ դժգոյն էր և թոյլ, ինչպէս և չունէր շատ կողմնակիցներ: Այդ երևոյթը աւելի քանի հասկանալի էր ռուսական այն էպօխայի համար, ասում ենք հասկանալի, քանի որ Ռուսաստանը շատ էր յետ մնացել Ներսիսյանի մի քանի կողմերով և տեսակէտներով, թէ խոշոր արդիւնաբերութեան տեսակէտից, թէ դասակարգային կուլի, դասակարգային դիֆֆերենցիացիայի տեսակէտից, ևն: Բայց, յամենայն դէպս, թէև թոյլ էր դասակարգային դանադանորումը, բայց նա կար, սկսւած էր արդէն և, հետևապէս, արժարժում են նոյն խնդիրները, բարձրանում է նոյն վէճը, ինչ տիրում էր Ներսիսյանի:

Ռուս մտաւորականների մէջ էլ սկսւում է այդ շերտաւորումը, ինչպէս և պայքարը այդ երկու հոսանքների ներկայացուցիչների միջև: Մարքսիզմը, որպէս հասա-

րաշխադիտական վարդապետութիւն, աւելի քան զգալ է տալիս իրեն ռուսական իրականութեան մէջ:

Անա այդ պայքարում իր մեծութեամբ քարձրանում է նոյնպէս ռուս մեծ փիլիսոփա-սօցիոլոգը, ռուս սուրբիեկտիվիստ Միխայլովսկին: Եւ հէնց այդ պայքարումն էլ զարգանում, հիմնաւորւում և բանաձևւում նրա ընդգրկող սօցիալ-փիլիսոփայական, նրա սօցիոլոգիական աշխարհայեացքը: Ռուս սուրբիեկտիվիստ-սօցիոլոգը անսնձնապէս կատարի կոխ և պայքար է մղում Եւրոպայում և Ռուսաստանում սկսող և լայն չափեր ընդունող օրգանական թէօրիայի դէմ: Կանգնած գիտական հողի վրա, նա տալիս է այդ սօցիոլոգիական աշխարհայեացքի կառուցւածքին ուժեղ և ցնցող հարւածներ: Նրա առաջին սօցիոլոգիական, անհասարակ սօցիալ-փիլիսոփայական աշխատութիւնը, „Что такое Прогресс?“-ը, գրւած դեռ 1869 թւին և որի մէջ խտացած են արդէն նրա փիլիսոփայական-սօցիոլոգիական աշխարհայեացողութեան հիմնական գծերը ու գրութիւնները, — նւիրւած էր Սպենսերի աշխատութիւնների, նրա սօցիոլոգիական վարդապետութեան խորունկ և բազմակողմանի, միևնույն ժամանակ ջախջախիչ քննա-

դատութեան, մի քննադատութեան, որի նմանը չէր աւել մինչ այդ եւրոպական գրականութիւնը:

Ասացինք, որ Միխայլովսկու այդ անդրանիկ սօցիոլոգիական տրակտատում արդէն երևան է բերւած նրա ընդգրկող աշխարհայեացողութիւնը՝ իր ընդհանուր դժերով, և ապագայում նա միայն աւելի հիմնաւորել, զիտական նոր փաստերով ու աւեակներով ճշխացրել է արդէն արծարծւած ու դրւած դրութիւնները: Այդ հանգամանքի վրա շեշտում են նրա քննադատներից շատերը: Այդ գրւածքը ունի իր նեղատիվ, քննադատական-ժխտողական բաժինը և միւս կողմից իր գրական բաժինը: Առաջին բաժնում նա քննադատում է, ինչպէս ասացինք, առհասարակ սպենսերեան սօցիոլոգիական, անսնձնապէս օրգանական թէօրիան, օրիեկտիվ մեթօդը սօցիոլոգիայի մէջ ևն: Ինչպէս այդ գրւածքում պարզւում է նրա դիրքը սօցիոլոգիայի և բիօլոգիայի նոյնութեան վերաբերմամբ, ինչպէս և բնագիտական ու հասարակագիտական մեթօդների և պրօգրէսի ըմբռնման հանդէպ: Նա մօտենում է այդ հարցերին իր ընդգրկող սօցիոլոգիական սուրբիեկտիվիզմի տեսակետով, անհատականութեան սկզբունքի և

պրօգրէսի իր ֆօրմուլայի վրա յենած:

Բնագիտութեան և հասարակագիտութեան հարցը, որը համարւում էր այդ ժամանակեայ ամենաէական և դժւարին խնդիրը ու գերել էր բոլոր մտածողներին, սօցիալ-փիլիսօփաներին,—ստանում է Միխայլովսկու սօցիօլօգիական-սուբիեկտիվիստական դօկտրինի մէջ իր խիստ գիտական, մեղ համար շատ գնահատելի և օրիգինալ լուծումը: Եւ այդ աշխատանքը կատարւում է հէնց նրա առաջին սօցիօլօգիական գրածքում, իսկ յետագայում միայն աւելի գետայլօրէն հիմնաւորում է: Եւ մենք իրաւացիօրէն կարող ենք Միխայլովսկու այդ տրակտատը անւանել «ծրագիր-գրածք»:

Վերև ընդգծած պրօբլէմի, այսինքն, հասարակագիտութեան և բնագիտութեան հակագրութեան լուծման բնոյթով ինքնին բնորոշում է ամբողջ նրա սօցիալ-փիլիսօփայական վարդապետութիւնը: Նա տալիս է այդ երկու գիտութիւնների սենթէզը: Նա համարում է գիտութեան այդ երկու բնագաւառներում երևան եկած նւաճումները, հետազօտութիւնները, և ոչ թէ նոյնացնում սօցիօլօգիական նւաճումները բիօլօգիական նւաճումների հետ, մի բան, որը տեսնում ենք ուղղագծօրէն մտածող դարվինիստ-սո-

ցիօլօգների մօտ: Այդ սենթէթիկ մտածեալ-կերպը տիրապետող տեսակէտ է նրա սօցիալ-փիլիսօփայական յղացումի մէջ: Սենթէթիկ կողմը բնորոշող գիծ է ոչ միայն Միխայլովսկու համար, այլ առհասարակ ողսական սօցիօլօգիական-սուբիեկտիվիստական և պօզիտիվիստական շէօլայի ներկայացուցիչների համար:

Միխայլովսկին յետ մղելով բիօլօգիական սօցիօլօգների այն դօգմատիկ պնդումը, թէ սօցիօլօգիան բիօլօգիայի զարդացում է միայն, և յենւելով իր բնագիտական և հասարակագիտական խորունկ ճանաչողութեան և հարուստ էրուդիցիայի վրա,— նա հաւասարապէս գնահատում է թէ մէկը և թէ միւսը: Եւ միւս կողմից, քանի որ նա քաջ ծանօթ էր թէ բնագիտութեան և թէ հասարակագիտութեան ներկայացուցիչների թոյլ կողմերին, այնպէս որ նա զերծ մնաց այդ միակողմանիութիւններից և կարողացաւ կանգնել գիտական հոգի վրա, ինչպէս և խոր կերպով վերցնել այդ ամենքին զբաղեցնող և խիստ այժմէական հարցը: Եւ դա կարող է միայն պատիւ բերել սուբիեկտիվ-սօցիօլօգ Միխայլովսկուն: Այդտեղից անտարակուսելի է նաև նրա խոշորութիւնը, նրա համաշախար-

հայրն և համայնապարտի միաջր: Այդ հարցի լուծման տեսակէտով, նա գնում էր Զերնիշեակու և Լաւրովի յետեց, բայց իր գիտական հարուստ էրուզիցիայով՝ երկու գիտութիւնների սահմաններում, ինչպէս և այդ հարցի խորութեամբ, Միխայլովսկին գերադանցում էր իր նախորդներին: Բայց ահա, որ նա շատ քիչ է զբաղւել զուտ գիտութեամբ, զուտ գիտական-փիլիսոփայական հարցերի հետազոտութեամբ: Գործնական կեանքը կլանել էր նրա գիտական մտքի և ոյժի յայտնի, եթէ չասենք մեծագոյն, բաժինը: Բայց այդ այդպէս լինելով հանդերձ, Միխայլովսկին, որպէս սօցիոլոգ, կարող է կանգնել հաւասար արժէքով Եւրոպայի յայտնի սօցիոլոգներին կողքին:

Փիւլիմացութեան տեղիք չտալու համար, անհրաժեշտ ենք համարում հէնց այժմեանից մատնանիշ լինել մի հանգամանքի վրա: Բնագիտութեան և հասարակագիտութեան հակադրութեան այդպիսի լուծումը, ինչպիսին տալիս է Միխայլովսկին, ինքնին արդէն լուադոյն ապացոյցն է այն բանի, որ նա դէմ չէ բիւլոգիական տարրին սօցիոլոգիայի մէջ: Նա, ընդհակառակը, ընդունում է բիւլոգիան սօցիոլոգիայի, հասարակագիտութեան ամենալաւ դաշնակիցը, որից

կարելի է մատերիալ վերցնել առատօրէն: Նա դէմ է միայն ուղղագծական դարվինիստ սօցիոլոգներին, որոնց հայեցակէտով սօցիոլոգիան ծածկւում է բիւլոգիայով և, հետեապէս, ուղղում են բիւլոգիական բոլոր օրէնքները տարածել և կիրառել հասարակական երևոյթների ու պրօցէսների վրա: Նա դէմ է, վերջապէս, սօցիոլոգիական լիբերալիզմին, բնական ընթացքի և գոյութեան կուրի սկզբունքին հասարակագիտական երևոյթների աշխարհում, են:

V

Այս բոլորից յետոյ, կարծում ենք, պարզ է այն պայքարի բնոյթագիրը, այն դարաշրջանի գլխաւոր ուղղութիւնների նշանակութիւնը և դերը, երբ մշակւում է ուսս սուրբիկէտիվիստ-սօցիոլոգի աշխարհայեցողութիւնը:

Ճիշտ է, Միխայլովսկին քննադատում է, անդամ անողոք քննադատութեան ենթարկում Սպենսէրի, Կանտի և այլի կարծիքները, բայց նա ամբողջապէս չի ժխտում նրանց հետազոտութիւնները: Նա արժէքաւոր շատ բան է գտնում նրանց մօտ և գնահատում: Եւ դրանք յայտնի ազ-

դեցութիւն են արել նրա աշխարհայեցքի վրա: Առհասարակ պէտք է նկատել, որ Օգիւստ Կոնտի իմացական-սոցիալիստական շնչով, Սպենսէրի բիւօլոգիական և Կարլ Մարքսի տնտեսական շնչով բաւականին ազդել են Միխայլովսկու վրա: Բայց նա դրանց հանդէպ միշտ էլ պահպանել է մտքի ինքնուրոյնութիւն և աշխարհայեացքի օրիգինալութիւն:

Նւ և թէ աւելացնենք,—և դա ինքստինքեան հասկանալի դտնելով,—որ Միխայլովսկու սոցիոլոգիական-փիլիսոփայական տեսակէտի վրա ազդել են նոյնպէս Ֆրանսիական ապագաստեղարդային Պրուդոնը, Կարլ Ֆոն-Բեքը, իսկ ռուս մտածողների մի գեղեցիկ ու գրուելի շարք՝ Դերյէն, Չերնիշևսկի, Լաւրով, Կարծումենք, արդէն սպառած կլինենք ազդեցութիւնների հարցը, ինչպէս և ընդգծած այն պայմանները, որոնց տակ ծնւում և զարգանում է Միխայլովսկու թէօրիան:

Բայց դրանց հետ չպէտք է մոռանալ աւելացնել նաև մի անուն, որին Միխայլովսկին «ընկեր-ուսուցիչ» է կոչում, և որի մի շարք գրութիւններից օգտւում է մեր փիլիսոփա-սոցիոլոգը: Դա Նոթինն է:

Բայց այդ ազդեցութիւնների և պայ-

մանների տակից Միխայլովսկին դուրս է գալիս, ինչպէս ասացինք, իր որոշ սոցիոլոգիական ֆիզիոնոմիայով, իր ինքնատիպ և օրիգինալ սոցիոլոգիական դոկտրինով: Նւ նրա ամբողջ աշխարհայեցքը եթէ ուզենանք մի բառով արտայայտել, պէտք է ասել «սոցիոլոգիական սուբիեկտիվիզմ»:

Բայց ինչո՞ւն է կայանում դա, որո՞նք են նրա սոցիոլոգիական դոկտրինի բաղկացուցիչ ու էական մասերը և գծերը:

Անցնենք նրա սոցիոլոգիայի այդ բաղկացուցիչ մասերի վերլուծման:

II. ՄՈՒԲԻԵԿՏԻՎԻԶՄ ԵՒ ՍՈՒԲԻԵԿՏԻՎ ՄԵԹՕԴ

I

Սուբյեկտիվիզմը համարւում է առհասարակ Միխայլովսկու սոցիոլոգիայի ամենաուշագրաւ և օրիգինալ մասը: Բայց նա դեռ աւելին է. նա ոչ միայն ուշագրաւ և օրիգինալ է, այլ, ըստ իս, նաև ամենագնահատելի, արժէքաւոր, թանկագին կողմն է, որը պէտք է փայփայանքով պահել:

Այս հարցը, սուբյեկտիվիզմը սոցիոլոգիայի և պատմութեան մէջ, շատ է ծնւել, բուռն և կատաղի պայքարի առիթ հանդիսացել: Նրա շուրջը շատ են մտքերը բաղխւել, շատ են նիդալներ ճօճւել: Այդ հարցը իր սուր ընաւորութեամբ երևան է եկել նամանաւանդ Ռուսաստանում: Մտքի այդ հսկայական մարտում իր ամբողջ մեծութեամբ բարձրանում է Միխայլովսկին, կանգ-

նելով պայքարող բանականերից մէկի դուրսը: Եւ փաստւոր յաղթանակը մնաց Միխայլովսկու, առհասարակ ողոսական սուբյեկտիվիստական—սոցիոլոգիական շկոյայի ներկայացուցիչների կողմը:

Դրւած էր հասարակագիտական և բնագիտական մեթոդների, սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ մեթոդների կնճռոտ հարցը: Բայց դա մեթոդների հարց լինելուց դատ, նաև ամբողջ վարդապետութեան հարց էր:

Սպինսէրը, առհասարակ դարձինեան քիւլոգիական սոցիոլոգները, կանգնած էին օբյեկտիվ մեթոդի տեսակէտի վրա, առհասարակ օբյեկտիվիզմի տեսակէտի վրա թէ բնագիտութեան, և թէ հասարակագիտութեան մէջ:

Ահա այդ տիրող ըմբռնողութեան, գերիշխող մեթոդի դէմ էր կանգնած ողոս սուբյեկտիվիստը, Միխայլովսկին: Նա բաժանում է օբյեկտիվիզմի, օբյեկտիվ մեթոդի սկզբունքը միայն այն չափով, որ չափով դա կիրաււում է բնական երևոյթների հետազոտութեան մէջ, իսկ երբ օբյեկտիվիստները կամենում են այն այդ մեթոդով մօտենալ նաև սոցիալական, պատմական երևոյթների հետազոտութեանը, Միխայլովսկին ծառանում էր նրանց դէմ, ցոյց

տալով օբիեկտիվ մեթոդի անպտուղ, ոչ-գիտական և անհնարին լինելը այդ սահմանում:

Սօցիալական, պատմական երևոյթնե-րի, և փաստերի ու եղելութիւնների հետա-դօտութեանը պէտք է մօտենալ սուբիեկտիւ մեթոդով. սուբիեկտիվիզմը պէտք է լինի տի-րապետող և դեկավար տեսակէտը սօցիա-լական գիտութիւնների մէջ:

Ահա Միխայլովսկու հիմնական միտքը, նրա գիտական թէզիսը:

Եւ այդ հիմնական դրութեան վրա կա-ռուցւած է ամբողջ մի սօցիոլօգիական վար-դապետութիւն, սուբիեկտիվիստական-սօ-ցիոլօգիական վարդապետութիւնը, որը այժմ ունի Ռուսաստանում իր յայտնի ներկայա-ցուցիչները:

Սուբիեկտիվիզմի տեսակէտի վրա է կանգնած ժամանակակից ողոս յայտնի սօ-ցիոլօգ-պատմաբան Կարենը: Նա ամբողջա-պէս բաժանում է Միխայլովսկու տեսակէտը: Եւ նա իր յայտնի բաժինը ունի սուբիեկ-տիվիզմի, սուբիեկտիվ տարրի հիմնաւոր-ման մէջ: Նա յաճախ առիթներ է ունեցել զբաղւել այդ հարցի լուսաբանութեամբ և պայքարել նրա համար: Նա իր մտքերը զարգացրել է սիստեմատիկ կերպով «ИСТО-РИКО-ФИЛОС. И СОЦИОЛ. ЭТЮДЫ» աշխատու-

թեան մէջ:

Մեծ տեղ են բռնում նաև մի շարք ե-րիտասարդ ոյժեր, ողոսական սուբիեկտի-վիստական-սօցիոլօգիական շխալի երիտա-սարդ հետեորդները, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում է Վիկտօր Զերնովը, որ ներ-կայանում է այժմ այդ գաղափար ամենայայտ-նի թէօրեականութեան մէջը, եթէ չասենք ամենայայտնին *):

II

Բայց այստեղ ըստինքեան բարձրա-նում է մի շատ էական հարց. ինչպէս են նրանք հասկանում սուբիեկտիվիզմը: Դա մի հարց է, որի լուծումից շատ բան է կախւած:

Իսկոյն պիտինկատել, որ այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թէ մի սոսկական մեթոդի, այլ ամբողջ մի դօկտրինի, մի ամբողջական սօցիոլօգիական վարդապետութեան հետ: Դա սուբիեկտիվ տեսակէտն է սօցիոլօգիայի, առհասարակ սօցիալական գիտութիւնների մէջ—պատմութեան, քաղաքականութեան, էթիկայի սօցիոլօգիայի մէջ:

*) Տես նրա գիրքը. «Филос. и социол. этюды», անանսնապէս «СУБЪЕКТИВНЫЙ МЕТОДЪ ВЪ СОЦИОЛОГИИ» էտիւդը ст. 151—250.

Բայց մօտենանք վերև դրած կարևոր հարցին: Կարևոր շատ ճիշտ կերպով է մօտենում հարցի լուծմանը և, հետևապես, պարզում նրանց ըմբռնած սուբյեկտիվիզմը: Շատերն են կանգնած սուբյեկտիվիզմի տեսակէտի վրա. սօֆիստներն էլ կանգնած են այդ տեսակէտի վրա: Կայ, ուրեմն, սուբյեկտիվիզմ և սուբյեկտիվիզմ: Ռուսական սուբյեկտիվիզմը բոլորովին ինքնատիպ է և կրում է միանգամայն գիտական բնույթ: «Ուրիշ բան է իր վիժից ստեղծել սխտոմ և իր մտածողութեան արդիւնքներին վերագրել իրական գոյութիւն, բայց այլ բան է ունենալ որոշ յարաբերութիւն դէպի այս կամ այն սօցիալական փաստը, ձեռք բերւած կանոնաւոր, օրինկտիվ ուսումնասիրութեան ճանապարհով» *):

Ահա ինչպէս է մօտենում խնդրին Կարևոր: Հէնց այդ բառերի մէջ արդէն աչքի է խփում ուսական սուբյեկտիվիստների մեթօդի գիտական նշանակութիւնը և բնաւորութիւնը: Այստեղից պարզ է, որ ամբողջ հարցը կայանում է նրանում, թէ հնարաւոր է սօցիալական երևոյթներին վերաբերել

*) Карьеръ. «Историко-фил. и соц. этюды», «субъективизмъ въ социологiи» ст. 117.

անվրգով (Կարևոր), կամ հնարաւոր և «օրինաւոր է տելէօլօգիական տարրի գուրս զցելը սօցիօլօգիական հետազօտութիւններից, կարճ է սօցիօլօգը, և ունի տրամաբանական իրաւունք իր հետազօտութիւնների միջից գուրս վոնդել մարդուն, ինչպէս նա կայ իր վշտերով և ցանկութիւններով» (Միխայլովսկի):

Այստեղ, ուրեմն, դրւած է վերաբերմունքի խնդիր: Հնարաւոր է օրինկտիվ, անվրգով և հանգիստ վերաբերել սօցիալական, քաղաքական, էթիքական փաստերին, եղելութիւններին և երևոյթներին: Այս հարցին Միխայլովսկին, և առհասարակ, ուսական սուբյեկտիվիստական-սօցիօլօգիական շկօլան պատասխանում է բացասաբար: Եւ նրանք ոչ միայն շեշտում են սուբյեկտիվիզմի վրա սօցիօլօգիայի մէջ, այլ և դա համարում են անխոստափելի և անհրաժեշտ: Անկարելի է սուբյեկտիվ տարրը գուրս զցել սօցիօլօգիայի միջից: Ահա նրանց անվերապահ և գիտական պնդումը: «Օրինկտը չի կարող այլ կերպ ազդել հետազօտողի վրա, քան առաջ բերելով դէպի իրեն սուբյեկտիվ վերաբերմունք, եթէ միայն վերջինս չի ուզում սահմանափակել մենակ երևոյթի արտաքին ըմբռնողու-

թեամբ: Ահա այս գէտընում չի կարող երեւոյթը հասկացել առանց սուրբիկեթի տարրի օգնութեան, և դա, անհրաժեշտ, անպայման է:*) «Տառապող մարդկութիւնը, միացած երկրի տրամաբանութեան հետ, վրէժխնդիր է լինում բոլոր նրանցից, ով նրան մոռանում է; ով նրա տանջանքների մէջ չի իշխանացում. օրիեկտիվ տեսակէտը գուցէ պարտադիր է բնագէտի համար, բայց կատարելապէս անպէտք է սօցիօլօգի համար, քանի որ վերջինս օրիեկտը՝ մարդը նոյնանում է սուրբիկեթի հետ»:**)

Ահա այս իմաստով են համարում սուրբիկեթի տարրը անխուսափելի, անհրաժեշտ և անպայման սօցիօլօգիայի մէջ: Մարդ-անհատը, սպրդելով սօցիալական երեւոյթների բարդ հիւսուածքի մէջ, միշտ էլ երեւան է բերում իր որոշ ցանկութիւնները, կամեցողութիւնները տենչերը և նպատակները: Իսկ ուր նպատակ կայ—սօցիալական երեւոյթների մէջ միշտ էլ նպատակներ կան—այնտեղ չի կարող չլինել երեւոյթների գնահատում, արժէքաւորում: Մարդն արդէն ըստ իր բնութեան ընդգրկում է մօրալական գիտակ-

*) Карцевъ. ibid. ст. 118.

**) Михайловскій, «пол. соч.» I т. ст. 72.

ցութիւն և դա կազմում է նրա անբաժան մասը, որից անկարող է պոկ դալ: Եւ նրա հէնց այդ բնութիւնը հարկադրում է նրան ղեկառնել, դատողութիւն տալ երեւոյթների, դէպքերի մասին: Մարդն անգամ ճանխուսափելիօրէն տալիս է իր սուրբիկեթի ըզմանդակութիւնը ամեն մի ստեղծագործած կերպարանքին, տիպին: Դօն-Քիշօտ, Համլէտ, Օտելլօ, Մանֆրէդ ևն,—այն բոլորը ոչ միայն կենդանի դէմքեր են, այլ դէմքեր, հասկացողութիւններ գեղարւեստագէտի: Ամեն մի գեղարւեստական արտադրութիւն ոչ միայն առարկայի պատկերն է, այլ և դատողութիւն նրա մասին»:) Եւ մարդը, ընդգրկելով մօրալական գիտակցութիւն և նպատակ, միշտ էլ մօտենում է մի նախորդած մաշտաբով երեւոյթներին, մարդկանց յարաբերութիւններին, քաղաքական շարժումների, էթիքական հասկացողութիւնների և կրօնական ուղղութիւնների գնահատմանը: Այստեղ նա չի բաւականանում նրանով, ինչ կայ, ինչ տեսալ է, այլ նա ուզում է նոր դրութիւն, նա գնահատում է եղածը մի սօցիալական իդէալի տեսակէտով, ինչպէս և տալիս է որոշ նոր-

*) Михайловскій. «пол. соч.» I т. ст. 140.

մեր թէ հասարակութեան յարաբերութիւն-
ներին և թէ հասարակական կադմին: Այս-
տեղ արդէն շեշտուած է և նպատակի դերը,
տեղեւորութեան տարրը, և՛ էթիքական
գնահատումը, հետեւապէս, և՛ սուբիեկտիվ
սկզբունքը: Իսկ թէ «արդօք մեր նպատակ-
ները կլինեն մեծ թէ փոքր, մեր ցանկու-
թիւնները՝ բարոյական թէ անբարոյական,
մեր իդէալները՝ հասանելի թէ անհասանե-
լի, այդ միևնոյն է, բայց, յամենայն դէպս,
մի բան անստորակոտելի է, ինչ, որ նրանք
անպայման կան և կլինեն ու դնելու են
անպատճառ իրենց դրոշմը մեր հետազոտու-
թեան վրա»:^{*)} Սօցիօլոգը, պատմաբանը,
բարոյագէտը, որոնք ընդգրկում են այդ ի-
դէալը, անխուսափելիօրէն առաջնորդում
են իրենց սօցիօլոգիական-պատմական հե-
տազօտութիւնների մէջ սուբիեկտիվ մեթո-
դով, նրանք գործադրում են անպայմանօ-
րէն սուբիեկտիվ տարրը և տեսակէտը: Ա-
հա ինչպէս պէտք է ըմբռնել սուբիեկտիվ
տարրի, առհասարակ սուբիեկտիվիդմի ան-
խուսափելիութիւնը սօցիօլոգիայի մէջ: Սա
մի գուտ սօցիալ-հեզերանական փաստ է,

մի հղելութիւն, որն անկարելի է ժխտել.
հասարակական երևոյթները և յարաբե-
րութիւնները և անմիջական կերպով
շօշափում են մարդու շահերը և ազդում
նրա վրա, և նա անկարող է անտարբեր
մնալ:

Օրիեկտիվ մեթօդը ոչ միայն անօգուտ
է սօցիօլոգիայի մէջ, այլ և անկարելի է,
ինչպէս վերևն էլ նկատեցինք: Օրիեկտիվ
գիտութիւնը տալիս է միայն գիտելիքներ,
տեղեկութիւններ, գիտական ճանաչողու-
թիւններ երևոյթների մասին: Եւ միայն
այսքանը: Բայց այդքանը շատ քիչ է: Նա
չի տալիս ցանկութիւններ, սօցիալական
նպատակներ և գնահատումներ: Բայց սո-
ցիօլոգիան տալիս է այդ, յենեկով գիտու-
թեան օրիեկտիվ տեսլանքի, պատմական,
սօցիօլոգիական և վիճակագրական փաստե-
րի վրա. նրա հիմքում դրած է սուբիեկ-
տիվ տարրը, ցանկալիութեան և ոչ-ցանկա-
լիութեան, վատի և լաւի սկզբունքը: «Մ.մ-
բողջ հասարակական կեանքը, ամբողջ
պատմութիւնը ներկայացնում է իրենից
անհատների գիտակցական թէ անգիտակցա-
կան գործունէութեան արդիւնք: Դրանցից
ամեն մէկը իր գործունէութեամբ ուղղում
է հասարակութիւնը այս կամ այն կողմը

^{*)} ibid III т. ст. 10 «Философия истории
Л. Блана»

և, այսպիսով, այս կամ այն խմատով որակում է պատմութիւնը: Մեր ամեն մի վերաբերմունքը, որը շօշափում է հասարակութիւնը, սօցիալական ֆակտ է: Ապրել հասարակութեան մէջ և չկատարել հասարակական բնոյթի գործ, դա համահաւասար է սօցիալական կեանքի էութեան չըմբռնման: Եւ, ընդհակառակը, տեւալ հասարակական գրութեան ըմբռնումը անմիտ է առանց նրա սուբիեկտիվ գնահատման»:^{*})

Միխայլովսկին նոյնքան պարզութեամբ գնում է իր պահանջը. «սօցիոլոգն ուղղակի պիտի ասէ. ես ցանկանում եմ իմանալ հասարակութեան և նրա անդամների մէջ և գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնները, բայց սոսկական գիտնալուց դատ, ես ուզում եմ նոյնպէս իմ իղէալների իրականացումը»: Օրինելով իր մը սօցիոլոգիայի մէջ, Միխայլովսկու կարծիքով, այլ բան չէ, քան մի գիմակ, որով անբարեխիղճ մարդիկ խաբում են ուրիշներին, իսկ բարեխիղճները՝ իրենց: Դրա համար էլ Օգիւստ Կօնտը միանգամայն իրաւացի է, երբ նա պնդում է, որ «միայն նրանք կարող են յաջողու-

թեամբ գրադել սօցիոլոգիայով, ում բարոյական մակարդակը բաւականին բարձր է»: Զէ որ «անբարեխիղճ մարդիկ», նրանք, «որոնց բարոյական մակարդակը» ցածր է, կարող են խեղաթիւրել պատմական փաստերը և եղելութիւնները իրենց ծրագրի ու հաշիւների օգտին, և զբանից, անտարակոյս, կիցսուի հասարակական և պատմական գիտութիւնը, հետազօտութիւնը: Ահա դրանից պէտք է անհրաժեշտօրէն ղղոյշ լինել:

III

Արդէն, ուրեմն, գիտենք, որ սուբիեկտիվ տարրը հասարակագիտութեան մէջ կարեւոր, անհրաժեշտ և անխուսափելի է:

Բայց սուբիեկտիվ տարրի գոյութիւնը սօցիոլոգիայի մէջ դեռ չի նշանակում, որ գրանով ծխաւում է օրինելով տարրը, օրինելով իր մն առհասարակ: Ոչ, երբէք: Այդպիսի գրութիւն չէք գտնի ոչ Միխայլովսկու, ոչ էլ ուստական սուբիեկտիվիտական-սօցիոլոգիական շխօլայի միւս ներկայացուցիչների մօտ, ինչպէս Չերնիշևսկու, Լաւրովի, ոչ էլ երիտասարդներից ամենաաականաւորի, Չերնովի մօտ: Իսկ Կարևի կարծիքն արդէն վերել առաջ բերինք:

^{*}) Картеръ. «ист.-фил. и соц. этика»: ст. 127

Միխայլովսկին տեղ է տալիս, խօսելով, նրա լեզուով, մի երկեակ ճշմարտութեան, այն է՝ *правда-ճշմարտութիւն* և *правда-արդարութիւն*, ուրիշ խօսքով, օրինկով և սուբիեկտիվ ճշմարտութիւն: Ընդունելով՝ օրինկովիցմը, Միխայլովսկին, յամենայն՝ դէպս, բարձր կօնսրօլը, հսկողութիւնը՝ վերապահում է սուբիեկտիվ տարրին: Եւ այսպիսով նրա մօտ սուբիեկտիվիցմը ստանում է գիտական հիմք և խորունկ իմաստ: «Մտածող մարդը միայն այն դէպքում կարող է հասնել ճշմարտութեան, երբ կատարելապէս միանում է մտացածին օրինկով հետ և ոչ մի բօսէ չի բաժանւում նրանից, այսինքն, մտնում է նրա շահերի մէջ, վերապրում է նրա կեանքը, խորհում է նրա մտքերով, վերգգում նրա զգացմունքը, տանջւում նրա տանջանքներով, լացում նրա արտասուքներով»:*)

Միխայլովսկին ընդունելով սօցիալական երևոյթները, հասարակական կեանքի, պատմութեան դէպքերը, վիճակագրական տեղեկութիւնները, ցեղագրական եղելութիւնները որպէս տեւալներ, որպէս գիտութեան օրինկով տեւալներ, նա յամենայն՝

*) I Т. СТ. 72.

դէպս շեշտում է ճիշտ կերպով այն փաստի վրա, որ մարդը, սօցիալ-հոգեբանական տեսակէտից, չի կարող այդ բոլորի հանդէպ մնալ չէզօք, ինդեֆերենտ և անվրդով, այլ նա, ունենալով որոշ տեսակէտ և իդէալ, անհատում, արժէքաւորում է այդ բազմապիսի փաստերը և եղելութիւնները: Եւ իզուր չէ, որ բոլոր պատմական երկերը սուբիեկտիվ են: Եւ միայն այդպիսի սուբիեկտիվիցմով, սուբիեկտիվիցմի այս լայն առումով կարելի է հասնել ճիշտ և գիտական իմացութեան հասարակական կեանքի երևոյթների մասին: Անհնարին է հրաժարւել իր սեփական Եսից, իր գիտակցութիւնից, և մտածել գերմարդկային անկողմնակալութեան մասին: Այդ անհնարին է հէնց մարդու հոգեբանութեան տեսակէտից: Եւ երբէք ցանկալի էլ չէ հրաժարւել սեփական Եսից, մօրալական գիտակցութիւնից:

Սա է ահա տիրող կարծիքը բոլորի համար: Բոլորն են զործադրում սուբիեկտիւ տարրը, միայն չեն խոստովանում: Այդ են ասում անգամ նրա թշնամիները, նամանաւանդ այժմ, երբ արդէն կրքերը մեղմացել են, և կայ հնարաւորութիւն աւելի հանգիստ, փոքր ինչ անաշուօրէն վերաբերւել դէպի իրենց մեծ թշնամուն, մտքի

անհման մարտիկին, Միխայլովսկուն: Այժմ չկայ բնականօրէն նախկին ատելութիւնը դէպի ուսս սուրբեկտիվիստը: Մարքսիստները շատ գրութիւնները և պնդումները դալիս են բացասելու հէնց իրենց գաւառածօրեկեղծիքները, և ակամայ կամ անգիտակցաբար պաշտպանում են այն, ինչ զնում է իրենց ակոյեանը:

Մարքսիստներն ընդունում են, որ դասակարգային իդէօլոգիան և հոգեբանութիւնը զնում են իրենց գրոշմը հետազօտութիւնների վրա և այդպէս էլ կերպորանաւորում: Նրանք ներկայանում են պրօլետարների շահերի պաշտպան: Սա արդէն մաքուր տեսակի սուրբեկտիվիզմ է: Նրանք ներկայանում են արդէն որոշ ձեռնառումների, տենչերի, ցանկութիւնների և իդէալի կրօններ, և այդ տեսակէտից էլ ուղում են կազմակերպել հասարակարգը, նօրմեր տալ հասարակական յարաբերութիւններին: Ի՞նչ է այս: Զուտ սուրբեկտիվիզմ, սուրբեկտիվ վերաբերմունք: Սպենսէրն անգամ, ինչպէս և Դարվինը, իրենց գերազանցօրէն յատակ օրեկեղծիքով չկարողացան հետևեալ քննադատութիւնից և օրակէցին «բուրժուա-սօցիօլոգներ»:

Այստեղ տեղին է բարձրացնել այն

հարցը, որ զնում է Կարեն. «ճրանդ որոշել, սակայն, նօրմալ սուրբեկտիվիզմը, եթէ ընդունենք զա գերմանացու կամ Ֆրանսիացու, կաթոլիկի կամ բողոքականի, ֆէօդալի կամ բուրժուայի, բնադանցադէտի կամ պօպետիվիստի, հասարակական գործչի կամ կաթինետային գիտնականի տեսակէտների մէջ»: Դնում է հարցը և որոշապէս և ճիշտ կերպով տալիս իւր պատասխանը. — «պարզապէս հետազօտողի մարդկային անհատականութեան մէջ, ինչպէս այդպիսինի, այսինքն, ազատ մատնանշած պատահական որոշումներից»:^{*)}

Միխայլովսկու սուրբեկտիվիզմի, նրա սօցիօլոգիայի այդ մասի դեֆինիցիան աւելի քան պարզ է: Միխայլովսկու սուրբեկտիվիզմը ունի երեք բնորոշ և էական կողմեր, որոնք կազմում են նրա բովանդակութիւնը, այն է՝ տիէօլոգիան սօցիօլոգիայի մէջ, հնարաւորութեան կատեգորիան սօցիօլոգիայի մէջ և արդարութեան կատեգորիան սօցիօլոգիայի մէջ:

Նրա սօցիօլոգիական սուրբեկտիվիզմի այս երեք կողմերը արդէն ազօտ գծերով և շեշտումներով երևան բերւեցին այս զլխում:

*) «О субъективизмѣ въ социологіи» ст. 130-31.

Մեզ մնում է միայն աւելի մանրամասնօրէն դարգացնել և հիմնաւորել դրան, որով աւելի պարզ, յստակ կերպարանք կստանայ Միխայլովսկու սօցիօլօգիական վարդապետութիւնը:

Բայց նախ քան այդ երեք կողմերէ բնորոշմանը անցնելու, անհրաժեշտ է տալ Միխայլովսկու մի օրիգինալ դրութիւնը, «կանխակալ կարծիքի» էութիւնը, անհրաժեշտ է, որովհետեւ դա կազմում է որոշ չափով նրանց հիմքը, միաժամանակ սուսուրբիկութեամբ սօցիօլօգիայի բնորոշ կողմերից մէկը:

Ինչո՞ւն է կայանում «կանխակալ կարծիքը»:

2. «ԿԱՆՔԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔ».

Հնարաւոր է արդեօք երևոյթներէ, նամանաւանդ հասարակական կեանքի երևոյթներէ օրիեկտիվ գնահատութիւնը, այնպիսի գնահատութիւն, որպիսին ընդունւում է առհասարակ ընութեան երևոյթների վերաբերմամբ: Դրեա՞ծ հարցը կարելի է նաև այսպէս բանաձևել. — հնարաւոր է արդեօք հրաժարել ընութեան, նամանաւանդ սօցիալական երևոյթների ուսումնասիրութեան միջոցին նրանից, ինչ Միխայլովսկին անւանում է «կանխակալ կարծիք»:

Ահա էական հարցը, և դրանով մենք արդէն մօտենում ենք անմիջօրէն Միխայլովսկու սուրբիկտիվիզմին:

Բայց ինչո՞ւն է կայանում կանխակալ կարծիքը, ի՞նչպէս է դա Միխայլովսկին ըմբռնում, որին նա այնքան խոշոր և որոշիչ տեղ է յատկացնում սօցիալական և պատմական հետադատութիւններէ մէջ:

Ռուս սուրբիկտիվիստ-սօցիօլօգի տեսակէտով մարդը չի ներկայանում որպէս մի *tabula rasa*, մի սպիտակ թուղթ, որի վրա

ամեն ինչ հնարաւոր լինէր գրելու: Մարդը բերում է իր հետ որոշ տեսակի պսիխական պատրաստութիւն: Նա պսիխական դատարկութիւն չէ: Մարդու մէջ կան պսիխական բովանդակութեան շատ սաղմեր՝ ժառանգաբար անցած: Այս մի կողմից: Միւս կողմից, մարդուն չի տւած ամեն ինչ միայն անձնական, այլ և ուրիշների փորձով: Դա կօլլեկտիվ փորձն է, միևնույն ժամանակ դաբերի, երկար ժամանակէայ փորձը:

Ահա այդ եղած աւեակներն, կօլլեկտիվ և անհատական-անձնական, միութիւնը դասաւորելով այս կամ այն ձևով՝ կազմում է Միխայլովսկու ըմբռնած «կանխակալ կարծիքը»: Կանխակալ կարծիքը, այս առումով կազմում է մարդու էութիւնը, նրա եսի և գիտակցութեան անբաժան մասը: Կօլլեկտիվ կամ անձնական փորձերի քանակով և ներանց այսպիսի թէ այնպիսի կօմբինացիաների որակով է որոշւում մարդկանց բարոյական կազմը: Ահա այս ճանապարհով կազմւում է մեր պսիխական բովանդակութիւնը: Իսկ «հրաժարել մեր եսի էմպիրիկ բովանդակութեան այդ կողմից դա նոյնքան անհնարին է, որքան անհնարին է կրօնականահանրէն ջնջել մեր յիշողութեան միջից որևէ իմացութիւն: Այստեղից էլ ահա կազ-

մւում է կանխակալ կարծիքը»*) Եւ այդ կանխակալ կարծիքի անտարակուսելի գոյութիւնն է, որ մեզ ասում է՝ չսէտքէ շատ էլ ճառել գերմարդկային անկողմնակալութեան մասին: Ուր կայ այդ կանխակալ կարծիքը, այնտեղ չի կարող լինել նման անկողմնակալ, օրինկտիվ վերաբերմունք: Այդ յատկութիւնը լինելով մարդու էութիւնը, չի կարելի նրանից հրաժարւել, ինչպէս առաջ էլ ասացինք: Եւ կարևոր էլ չէ այդ հրաժարումը: Դա հաւասար կլինէր ինքնաժողովման: Կանխակալ կարծիքը արդիւնք է մի շարք ժառանգական յատկութիւնների, միջավայրի մի շարք պայմանների, հասարակական դրութիւնների, սօցիալ-անհատական հոգեբանութեան կազմի, որոնք ստեղծում են տիպիքական հասարակական միութիւններ, խմբակցութիւններ, դասակարգեր: «Ասան ինձ, թէ որ հասարակական միութեանն ես պատկանում, և ես կասեմ քեզ, թէ ինչպէս ես նայում իրերի վրա»: Միխայլովսկու այս խօսքերը շեշտում են կանխակալ կարծիքի գոյութեան վրա:

Ուրեմն, կանխակալ կարծիքի հիմքում գրւած է մի կողմից անձնական, միւս կող-

*) Михайловский «пол. соч.» I т. 150 стр.

մից կօլլէկտիվ փորձը՝ պայմանաւորւած սօցիալական կեանքով, որը Միխայլովսկին կոչում է «сочувственный опыт»: Այդ հիմնւած է յատկապէս մարդու վերապրելու կարողութեան և յատկութեան վրա. վերապրելու ուրիշի զգացմունքը, տենչը, կեանքը: «Կարեկցութեան փորձը, ասում է Միխայլովսկին, անձնական փորձի հետ միասին, որոշ կերպով կօմբինացիայի մէջ մտնելով, անցնում է մեր պսիխիական բովանդակութեան մէջ և, ճշմարտութեան և սխալանքի կատեգորիաների շարքում, դնում է նաև դուրեկանի և անդուրեկանի, ցանկալիի և անցանկալիի, բարոյականի և անբարոյականի, արդարութեան և անարդարութեան կատեգորիաները»:^{*)}

Եւ անա այդ պսիխիական բովանդակութիւնը, երկու տեսակի փորձերի, անձնական և կարեկցական, կօմբինացիայից առաջացած այդ բարոյական կաղմը ստիպում է մարդուն նայել հասարակական փառտերի վրա որոշ տեսակէտով, կանխակալ կարծիքով՝ նա նայում է երևոյթներէ վրա որոշ իդէալի, արդէն նախորոշւած ըմբռնութեան տեսակէտով:

^{*)} I т. сг. 150.

Այդ կանխակալ կարծիքը, Միխայլովսկու ըմբռնողութեամբ և պնդումով, գոյութիւն ունի մինչև իսկ բնագէտի մօտ, բնութեան երևոյթների հետազոտութեան միջոցին, որոնց վերաբերմամբ բնախոյզը շատ աւելի հնարաւորութիւն ունի անկողմնակալ, օրինակով լինել, քան հասարակագէտը՝ սօցիալական երևոյթների: Եւ վերևի շեշտւած «կանխակալ կարծիքը տարբերում է բնագէտի կանխակալ կարծիքից միայն նրանով, որ դրանում կարևոր դեր է խաղում բարոյական տարրը: Ինչպէս երկու միկրօսկօպիստներ, տարբեր թէօրիսներ ունեցող, տեսնում են այն, ինչ իւրաքանչիւրը որոնում է, այնպէս էլ երկու սօցիօլօգներ, տարբեր տեսակէտներ ունեցող, տեսնում են այն, ինչ որ տեսնում են»:^{*)} Այստեղ երկու բնագէտներն էլ առաջնորդւում են իրենց կանխորոշւած տեսակէտով, իրենց որոշ թէօրիայի տեսակէտով, Միխայլովսկու տերմինօլօգիայով արտայայտած «կանխակալ կարծիքի» տեսակէտով: Եւ այդպիսիները երբեմն տեսնում են այն, ինչ իրօք չկայ, կամ այն, ինչ կուգենային, որ լինի: Սա մի խիստ հոգեբանական մօմենտ է, անհատա-

^{*)} ibid сг. 158.

կան-հոգեբանական գիծ:

Նւ եթէ կանխակալ կարծիքի գոյութիւնը անտարակուսելի է բնագէտի մօտ, բնագիտական հետազօտութիւնների մէջ ուր մենք գործ ունենք բնութեան երևոյթների հետ և աւելի քիչ կապւած են մեզ հետ, հետեապէս աւելի քան պարզ է և հասկանալի, անգամ անխուսափելի նրա ներկայութիւնը սօցիօլօգի մօտ, պատմական և սօցիալական երևոյթների հետազօտութեան մէջ: Ասում ենք անխուսափելի, որովհետև այստեղ գիտական շահից, զուտ իմացական տարրից զատ կայ նոյնպէս բարոյական տարրը: Այստեղ մենք գործ ունենք շատ աւելի բարդ երևոյթների, սօցիալական բազմազան երևոյթների, փաստերի, բազմապիսի շահերի հետ, մարդկային, անհատական, ցեղական, կրօնական, սօցիալական, իրաւական, բարոյական ևն: Սա մարդկային այլազան գործողութիւնների մի բարդ հիւսւածք է, մի հարուստ աշխարհ, անհատական և կօլլեկտիվ ցանկութիւնների, ձգտումների, կամեցողութիւնների, սօցիալական իդէալի մի հիւսւածք: Սա շատ արժէքաւոր տարր է: Ասում ենք արժէքաւոր, որովհետև առանց դրան սօցիօլօգը կամ պատմաբանը չի կարող անգամ հասկանալ, ըմբռնել հա-

սարակական-պատմական երևոյթները, մանաւանդ զնահատել և սխտեմի ենթադրել: Նա ունի սպասելիքներ, ակնկալութիւններ, նա ունի իդէալ, որի համար նրա սիրտը բաբախում է. նա տպւում է այդ փաստերի հետ, դուռն, տանջւում: «Հասարակական կեանքի երևոյթների սահմանում դիտողութիւնը անխուսափելիօրէն այն աստիճան կապւած է բարոյական զնահատման հետ, որ «չտարւել քաղաքական փաստերով և չզնահատել նրանց արժէքը»—կարելի է միայն, չհասկանալով նրանց նշանակութիւնը: Բայց բարոյական արժէքաւորումը արդիւնք է մտքի սուբիեկտիվ սրօցնասի»*) Այդ չկայ բնագէտի մօտ: Բնութեան հետազօտութիւնների մէջ կայ միայն իմացութեան տարրը: Բնագէտի մօտ գլխաւորապէս դեր է խաղում գիտութեան, հետեապէս ճշմարտութեան շահը, իսկ հասարակագէտի մօտ դրա հետ միասին նաև արդարութեան մօրալական գիտակցութիւնը, բարոյական զնահատումը՝ իդէալի տեսակէտով:

«Ահա երկու դիրք. մէկը խօսում է բնութեան երևոյթների մասին, միւսը՝ հասարակական կեանքի երևոյթների մասին.

*) ibid et. 87.

Մէկը գրեաժ է խաղաղ, առանց կրքի և ան-
աչառօրէն դասաւորում է մի փառք միւս
փառքի վրա և անարգել հասնում մինչեւ
ընդհանրացումը: Միւս գրքում այդպէս չէ:
Դուք տեսնում էք, որ գրողը ազահաբար
կլանում է իրեն զբաղեցնող զգայութիւն-
ներով: Դուք կարող էք ամեն մի տողից
դատել գրող ձեռքի պուլսի զարկի մասին.
նա սիրում է, ատում, ծիծաղում և լալիս:
Դուք կարող էք անգամ տեսնել բարկու-
թեան և արտասուքների հետքերը անշունչ
թղթի վրա»*)

Սուրբիկտիվ տարրի այսպիսի ըմբռ-
նումը ոչ միայն անխուսափելի է սօցիալա-
կան երևոյթների հետազոտութեան մէջ, այլ
և անհրաժեշտ, կարևոր. դրանից երբէք չը-
պէտքէ խուսափել, այլ, ընդհակառակը,
պահպանել և խորացնել: Միխայլովսկու այդ
գրութիւնը, գոնէ մեզ համար, շատ դնահա-
տելի է թանկագին:

Եթէ այդ այդպէս է, հիթէ կանխակալ
կարծիքը անսլոյմանօրէն կայ և անհրաժեշտ
է գիտութեան, նամանաւանդ հասարակագի-
տութեան համար, եթէ, ասում ենք, այս
գրութիւնը ճիշտ է, այն ժամանակ հետևո-

*) ibid et. 80.

դական և տրամաբանական մտածողութիւնը
պահանջում է ճիշտ ճանաչել նաև սուրբիկ-
տիվ մեթոդի անհրաժեշտութիւնը ու կա-
րևորութիւնը սօցիոլոգիայի մէջ: Դրանք
այնքան իրար հետ սերտօրէն կապած են,
որ անհնարին է իրարից բաժանել: Այդ հո-
դի վրա շատ են պայքարել ուս մարքսիստ-
ները, առհասարակ օրինկտիվ մեթոդի կող-
մակիցները ուս սուրբիկտիվիստ-սօցիոլոգ
Միխայլովսկու հետ, բայց յաղթանակը, ինչ-
պէս նկատել ենք, մնաց վերջինիս կողմը:
Մարքսիստները սիրում են յաճախ խօսել
դասակարգային գիտակցութեան, դասակար-
գային տեսակէտի մասին, առանց նկատե-
լու, որ դրանով հակասում են իրենց օրինկ-
տիվիզմին և պաշտպանում են սուրբիկտի-
վիզմը, սուրբիկտիվ տարրի ներկայութիւնը
սօցիոլոգիայի մէջ: Սուրբիկտիվ տարրը,
կանխակալ կարծիքը, այսինքն, կօլլեկտիվ
և անձնական վտրձի որոշ ձևի կօմբինացիան
կայ և նա դնում է իր դրօշմը մեր հետա-
զօտութեան վրա. դրանով են ղեկավարում
բոլորը՝ գիտակցաբար թէ անգիտակցա-
բար: Բայց «կանխակալ կարծիքը և սու-
րբիկտիվ տարրը սօցիոլոգիայի մէջ պէտք
է հասկանալ ոչ թէ որպէս անհատական-կա-
մայական սուրբիկտիվիզմ, այլ մարդակեն-

տրոն, անտրօպօցենտրիկ սուրբիկտի-
վիզմ»*) Իսկ թէ ինչպէս է ըմբռնում Մի-
խայլովսկին մարդակենտրոն անտրօպօցենտրիկ
սուրբիկտիվիզմը, այդ մենք իսկոյն կտեսնենք:
Այժմ դառնում ենք հէնց այդ հարցին տե-
ւեօլօգիզմը սօցիօլօգիայի մէջ:

2. ՏԵԼԵՕԼՈԳԻԶՄԸ ՍՕՑԻՕԼՈԳԻԱՅԻ ՄԷՋ.

Տելեօլօգիզմը սօցիօլօգիայի մէջ կազ-
մում է Միխայլովսկու սուրբիկտիվիզմի բո-
վանդակութեան էական, բնորոշիչ յատկու-
թիւններից մէկը: Այդ արդէն գիտենք:

Բայց ինչո՞ւն է կայանում տելեօլօ-
գիզմի էութիւնը առհասարակ և Միխայլով-
սկու ըմբռնած տելեօլօգիզմը սօցիօլօգիայի
մէջ մասնաւորապէս: Մեզ համար կարևորը
երկբորդն է, որի վրա մի փոքր երկար
կանգ կառնենք:

Մեր առաջ կանգնած է Միխայլովսկու
տրիադը, մտքի զարգացման երեք ֆազերը,
մի տրիադ, որի դէմ այնքան պայքար է
մղւել:

Միխայլովսկին խիստ քննադատու-
թեան ենթարկելով Կօնտի տրիադը, զար-
գացման երեք ֆազերը, տալիս է իր սե-
փական տրիադը:

Յայանի սօցիօլօգիայի սօցիօլօգը, Կօն-
տը, ինչպէս յայտնի է, բաժանում է մարդ-

*) Лункевичъ «Михайловскій», стр. 7.

կային բովանդակ պատմութիւնը, մտքի զարգացումն առհասարակ, երեք մեծ ֆազերի, երեք շրջանների—աստուածաբանական, բնագանցական եւ դրական: Առաջին ֆազում մարդիկ չունէին որեւէ հասկացողութիւն օրինաւորութեան եւ երկոյթների պատճառական կապակցութեան մասին: Նրանք տեսնում եւ ճանաչում էին գերբնական էութիւնների մատը երկոյթների մէջ: Աստուածաբանական ըմբռնումն ընդունում է միտաֆիզիկ իմացութեան կարելիութիւնը: Նա ուղղում է իր հետազոտութիւնը իրերի ներքին էութիւնը, վերջնական պատճառին: Մարդիկ սկզբում առարկաներին վերագրում էին հոգի եւ միկնոյն ժամանակ ընդունում, որ դրանք ազդեցութիւն ունեն մեր ճակատագրի վրա: Դա ֆետիշիզմի զարգացումն է: Բնազանցականը անցողական ֆազն է: Այստեղ ընդունում է երկոյթների պատճառական կապը դրական կամ պոզիտիվ աստիճանի վրա, ուրիշ խօսքով, պոզիտիվ փիլիսոփայութեան շրջանում, մի կողմ է թողնւում գերբնական ոյժերի գործունէութիւնը, ինչպէս եւ միտաֆիզիքական էութիւնները, եւ մարդն իր ուշադրութիւնը ուղղում է հէնց երկոյթների, փաստերի ըէալ յարաբերութիւններին, նրանց կապակցութեան՝ ժա-

մանակի եւ տարածութեան մէջ:

Բացասելով Կոնտիայն թէօրիան, զարգացման ֆազերի նրա բաժանումը, Միխայլովսկին առաջադրում է իր տրիադը, իր բաժանումը:

Միխայլովսկին էլ ընդունում է երեք խոշոր ֆազեր, պերիօդներ՝ օրիեկտիվ-մարդակենտրոն, արտակենտրոն եւ սուբեկտիվ-մարդակենտրոն:

Առաջին, այսինքն, օրիեկտիվ-անտրօպօցենտրիկ (օրիեկտիվ-մարդակենտրոն) ֆազում մարդը ճանաչում է իրեն բնութեան միակ, իրական եւ բացարձակ կենտրոնը: Երկրորդ զարգացման էքսցենտրիկ (արտակենտրոն) ֆազում մարդը դնում է իր վրա կենտրոն) ֆազում մարդը դնում է իր վրա վերացական պարտականութիւններ, կատեգորիաներ, դրանց իրենից աւելի բարձր դասելով. այժմ արդէն կենտրոնը այլևս մարդը չէ, այլ այդ վերացական կատեգորիաները: Իսկ երրորդ, սուբեկտիվ-անտրօպօցենտրիկ (սուբեկտիվ-մարդակենտրոն) ֆազում մարդը նորէն ինքն իրեն է դնում իրեն մարդկային հասարակութեան, ինչպէս եւ ընդգրկող տիեզերքի կենտրոնը:

Առաջին ֆազում իշխում է օրիեկտիվ, բացարձակ տելեօլօգիան, եւ որի տեսական ֆօրմուլան է. «ամեն ինչ ստեղծւած է մար-

դու համար», իսկ երկրորդ ֆազում իշխում է անտի-տելեօլոգիան, որի ֆորմուլան է՝ «մարդը արդարութեան, ճշմարտութեան, հարստութեան համար կամ, որ նոյնն է, արդարութիւնը արդարութեան համար, ճշմարտութիւնը ճշմարտութեան համար, հարստութիւնը հարստութեան համար»։ Այս երկու ֆորմուլաներն իրար վերաբերմամբ տրամադծօրէն հակադիր են։ Այս տեսակէտից բնորոշիչը և էականը երրորդ ֆազն է, սուբիեկտիվ-անտրօպօցենտրիկ պերիօդը, ուր ընդունում է անտի-տելեօլոգիզմ բնութեան վերաբերմամբ, իսկ տելեօլոգիզմ մարդու, մարդկային հասարակութեան վերաբերմամբ։

Ռուս սուբիեկտիվիստ-սօցիօլոգը, ուրիմն, մերժում է առաջին երկու ֆազը և ընդունում երրորդը։ Նա չի ընդունում բնութեան մէջ նպատակներ, բնութիւնը չունի տելեօլոգիա։ «Հիմնական և ոչնչով չվերացնող տարբերութիւնը մարդու դէպի մարդը ունեցած յարաբերութեան և մարդու յարաբերութեան միջև՝ դէպի մնացած բնութիւնը կայանում է ամենից առաջ նրանում, որ առաջին դէպքում մենք գործ ունենք ոչ թէ հասարակ երևոյթների հետ, այլ այնպիսի երևոյթների, որոնք ձգտում են

դէպի որոշ նպատակ, այն ինչ երկրորդ դէպքում այդ նպատակը մարդու համար գոյութիւն չունի»։*) «Եւ հէնց զարգացման էքսցենտրիկ, արտակենտրոն պերիօդի մարդկանց սխալը կայանում է նրանում, որ նրանք ձգտում են հասկանալ, ըմբռնել բնութեան նպատակները, և այսպիսի դէպքում գործադրում են սուբ. մեթօդը, մինչդեռ նրանք անգիտանում էին մարդու նպատակները և գործադրում էին դրա համար էլ օրիեկտիվ մեթօդը հասարակական գիտութիւնների մէջ»։**)

Եւ Միխայիլովսկու այս պնդումը, այս դրութիւնն ունի զերազանցօրէն գիտական հիմք. նոյն այդ միաքը պաշտպանում են շատ խոշոր մտածողներ։ Քննադատական փիլիսօփայութեան հռչակաւոր ներկայացուցիչ Ա. Ռիլը բացարձակ կերպով մերժում է տելեօլոգիզմը բնութեան մէջ։ «Կայ գիտութիւն ձևերի մասին բնութեան մէջ, բայց չի կարող լինել գիտութիւն նպատակների մասին բնութեան մէջ։ Տելեօլոգիան պատկանում է ոչ թէ բնութեան ճանաչողութեան, այլ նրա գնահատման... գիտու-

*) Мухайловичъ I т. ст. 145.

**) ibid ст. 145.

թիւնն ինքն, որպէս ամբողջութիւն, կազմակերպւում է արժէքի տեսակէտով, զիտութիւնն ինքն մէկն է արժէքներէց»*) «Բնութեան վերաբերմամբ մեր բոլոր նպատակները յիշատակասար լաւ են, բոլոր մեր դործերը հաւասարաչափ բարի, բնութեան մէջ բոլոր առարկաները մեզ համար ունեն միահաւասար ներքին արժանիքը, քանի որ մենք բնութեան վերաբերմամբ չունենք բարոյական վերաբերմունք... Այստեղից, կարծում եմ, պարզւում է, թէ ինչու փիլիսոփայութեան յարաբերութիւնը դէպի հոգեկան և հասարակական կեանքի աշխարհը, և հետեւապէս, դէպի պատմութեան աշխարհը, պէտք է տարբեր լինի, քան թէ դէպի մատերիալ գոյութիւնը, դէպի բնութեան աշխարհը»:**)

Մի այլ, ոչ պակաս արժէքաւոր, տեսակէտից էլ մերժում է Միխայիլովսկին առաջին, օրինակով-անարօպոցենտրիկ, և թէ երկրորդ, էքսցենտրիկ ֆազերը: Առաջին ֆազը փաստապէս ուշտրա-ինդիվիդուալիս-

տական մի պերիօդ է («ամեն ինչ մարդու համար ստեղծւած»), իսկ երկրորդ ֆազը հակա-ինդիվիդուալիստական մի պերիօդ է (մարդը հարստութեան արդարութեան համար): Իսկ նրա սօցիօլոգիական-սուբիեկտիվիստական ընդգրկող աշխարհայեցողութեան տեսակէտով ընդունելի չէ ոչ առաջինը և ոչ էլ երկրորդը: Նա կանգնած է սուբիեկտիվ-անարօպոցենտրիկմի, սուբիեկտիվ տիէօլոգիայի տեսակէտի վրա:

Սուբիեկտիվիզմն արդէն ինքն ըստ-ինքեան ապացոյց է տիէօլոգիայի գոյութեանը սօցիօլոգիայի մէջ: Նւ հէնց այդպէս էլ հասկանում է Միխայիլովսկին, ինչպէս և առհասարակ ուսական սօցիօլոգիական-սուբիեկտիվիստական շիօլան: Սուբիեկտիվ տիէօլոգիան նրանք ըմբռնում են որպէս մի ուսմունք մարդկային նպատակների մասին և ոչ թէ բնութեան նպատակներին: Նրանց ըմբռնածը, ուրիշ խօսքով, մարդու տիէօլոգիան է և ոչ թէ որևէ գերբնական ոյժի, Բանականութեան ևն: «Օրինելիւ տարբեր բարոյագիտութեան, քաղաքականութեան, սօցիօլոգիայի մէջ սահմանափակւում է անհատի գործունէութեամբ, հասարակական ձևերով, նկատում է Լաւրով: Որպէս զի հասկանալ այդ, պէտք է ունենալ և դիտել

*) A. Riehl, Zur Einf. in. d. Phil. d. Gegenwart. S. 185

**) Карѣвъ «истор.-фил. и соц. этюды» ст. 88.

նպատակներ, որոնց համար անհատի գործունեութիւնները կաղմուծ են լուրջ միջոց. նպատակներ, որոնք մտնում են հասարակական ձեւերի մէջ և առաջ բերում պատմական դէպք: Բայց ի՞նչ է նպատակը: Դա ցանկալին է, դուրեկանը, այն, ինչ պիտի լինի: Բոլոր այդ կատեգորիաները գուտ սուրբիւնութիւն են»: Մարդն ըստ իր էութեան ներկայանում է որպէս մի տենչացող, ձգտող, կամեցող և նպատակադրող արարած: Նա երևան գալով հասարակական կեանքի մէջ, դնում է իր համար որոշ նպատակներ և իր գործունեութեան ամբողջ ընթացքում հետևում է դրանց: Այդպէս է նաև պատմական կեանքում: Մարդն արժէքներ է ստեղծում, գնահատում, վերագնահատման ենթարկում մարդկանց բովանդակ գործունեութիւնը, յարաբերութիւնները: Եւ այդ բոլորը նա անում է իր հասարակական նպատակի տեսակէտից, իր վախճանական իդէալի պրիզմայով: Այդ նպատակը, այդ վախճանական իդէալը կայ, ոչ ոք չի կարող ժխտել դա: Եւ այդ իդէալի համար ամեն մէկի սիքսը բարախում է: Առանց այդ իդէալի ուղղակի անհնարին կլինէր հասարակական երևոյթների, պատմական եղելութիւնների և փաստերի ճշտգրիտ հասկացողու-

թիւնը, նրանց ըմբռնումը: Մարդու բոլոր դիտողութիւնները այդտեղ վերին աստիճանի սերտ կերպով կապւած են բարոյական արժէքների հետ և մարդը, հետևապէս, չի կարող ինքիֆէրենտ, անտարբեր ֆնալ հասարակական-քաղաքական դէպքերի աշխարհում, լինել լուռ հանգիստուես և «օրի-նկտիւ» դիտող: Այս անկարելի է: Մարդն, ընդհակառակը, տարւում, որևորւում է հասարակական-քաղաքական փաստերով, նա դառնում է և դառնում, լալիս է և խնդում, տանջւում է և յուզւում: Ահա այս տարրերն են, որ հնարաւոր են դարձնում սոցիալ-քաղաքական շարժումների բմբռնումը: Մարդիկ յաճախ կրկնում են և յանձնարարում ուրիշներին այն խիստ բանալ ֆրազան «չը-արտասուել և չծիծաղել, այլ հասկանալ»: Սա, յիշաւի, մի աքսուրդ է հասարակական-քաղաքական կեանքում, սոցիոլոգիայի մէջ, ուր տիրականօրէն իշխողն է տեխնոլոգիական տեսակէտը: Ասում ենք, դա անհեթեթ միտք է, որովհետև հէնց դրանով մեզ «յանձնարարում են չհասկանալ», սրամիտ կերպով նկատում է Միխայիլովսկին: Ոչ աւելի, ոչ պակաս, այլ «չհասկանալ»: Չծիծաղել այն բանի վրա, ինչ ծիծաղելի է, կնշանակէ ուղղակի չհասկանալ. չարտասուել այն, ինչ

արտասուելի է, չկարեկցել այն, ինչ կարեկցելի է, նշանակում է չհասկանալ, չմտնել: «Մեր ամեն մի վարժուհիք, որ շօշափում է հասարակութիւնը, սօցիալական փաստ է: Ապրել հասարակութեան մէջ և հասարակական բնոյթի գործ չկատարել, դա համահաւասար է սօցիալական կեանքի էութեան չբժբուման: Ընդհակառակը, տւեալ հասարակական գրութեան ըմբռնումը անմիտ է առանց սուբիեկտիվ գնահատման»*), նկատում է ռուս պատմաբան-սօցիոլոգը, Կարեն:

Ահա ինչպէս պէտք է հասկանալ Միխայլովսկու ըմբռնած սուբիեկտիվ տեխնիկան, որը համարում է առհասարակ նրա ինդիվիդուալիզմի թագն ու պսակը: Միխայլովսկու, ինչպէս ռուսական դպրոցի, հայեցակէտով սօցիոլոգիայի, էթիկայի, էսթետիկայի, քաղաքականութեան շրջանում, որ մենք գործ ունենք գլխաւորապէս արժէքների և գնահատումների հետ, տիրում է տեխնիկական տարրը: Այստեղ խիստ սահմանափակում է օրիեկտիվ տարրը: Նպտակացրող սուբիեկտիվ: Այս գիտական սիստեմների մէջ տիրում է ոչ միայն այն, ինչ որ կայ, ինչ իրական է, այլ և այն,

*) «Историко-фил. и соц. этюд» ст. 127-

ինչ պէտք է լինի, դա Հրամայականն է, Գերադոյնը, որը հանդէտ է մարդու հոգեկան գործունէութեան վրա: «Արժէքներից են: առում, գործանում և արժէքների վրա հանդէտ մեր հոգեկան կեանքը», նկատում է Ռիլ: Իսկ չկայ արժէք առանց տեխնիկայի, սուբիեկտիվ տեխնիկայի: Մեր հոգեկան կեանքի բովանդակ դարգացումը հիմնւած է տեխնիկական սկզբունքի վրա, իսկ առանց այդ սկզբունքի կամ «առանց այդ արժէքների մեր կեանքի նաւարկութիւնը, յիրաւի, առանց կողմնացոյցի է» (Ռիլ):

Ամեն մի հասարակական գրութեալ, խմբակցութիւն, կազմակերպութիւն, ինչպէս և անհատ, ընդգրկում է այդպիսի արժէքներ, սօցիալական թէ անհատական բնոյթ կրող, իսկ այդ կազմակերպութիւններն արդէն ինքնին տեխնիկական միութիւններ են: Այդ երեւոյթներին մենք աւանտուտ ենք ինչպէս զարգացման ամենապրիմիտիվ աստիճանի վրա կանգնած մարդկային հասարակութեան մէջ, այնպէս և XX քաղաքակիրթ դարի շէմքում կանգնած հասարակութեան մէջ: Մի տեղ պահաւորակցական, միւս տեղ աւելի բարձր գիտակցական: Բայց երևոյթը էապէս նոյնն

է, և կեանքը միևնոյն խնդիրն ունի— նապատակ: Այդ բոլոր միութիւններն ընդդէմ են որոշ նպատակ և երեան գալով հասարակական-քաղաքական կեանքի մէջ, աշխատում են իրագործել իրենց ընդհանուր նպատակը: Հասարակութիւնն ինքն ևս այդպիսին է, մի կաղմակերպութիւն որոշ նպատակի համար:

Այդպիսի մի կաղմակերպութիւն է նաև սոց. դիմօկրատիան: Նրա հիմքում ևս զըրևած է տեւելօլօգիայի սկզբունքը, թէև նրա թէօրեականները համարում են իրենց «իրերի բնական ընթացքի» հետևողներ: Նա, որպէս կաղմակերպութիւն, ունի իր մենիմալ և մաքսիմալ ծրագիրը, իր մօտաւոր և հեռաւոր նպատակը: Եւ դնելով այդ պահանջները, նա պայքար է մղում ամենուրեք: Նա չի մնում ինդիֆերենտ, հեռից անմասդիտողի գերի մէջ և ձեռքերը ծալած սպասում «իրերի բնական-տարերային ֆաթալ ընթացքին»: Նա պայքարում է. «պրօլետարներ բոլոր երկրների՝ միացէք», կոչում է նա: Ի՞նչ են ներկայացնում այս բոլորը. այն՝ այստեղ անտարակուսելիօրէն գոյութիւն ունի տեւելօլօգիական տարրը, այն էլ գերիշխող ձևով, բայց ոչ օրինելով, այլ սուբիեկտիվ տեւելօլօգիայի: Ուրեմն,

սրանք էլ կանգնած են փաստապէս այն տեսակէտի վրա, ինչ տեսակէտի վրա կանգնած է մեր փիլիսօփա սոցիօլօգը կամ առհասարակ ուսական սոցիօլօգիական շկօլան, որոնց մէջ այնքան պայքար է մղւել 90-ական թւականներին:

Աւելին կասենք: Տեւելօլօգիական տարրը սոցիօլօգիայի մէջ ոչ միայն անխուսափելի է, այլ և խիստ ցանկալի: Սա Միխայիլովսկու մի կարևոր դրութիւնն է: Հետևապէս երբէք վախի հարց չի կարող լինել, ոչ էլ տեւելօլօգիական տեսակէտից փախչելու խնդիր:

Անգամ Դարվինը և Սպենսերը, որոնք իրաւացիօրէն պարծենում էին իրենց գերմարդկային անկողմնակալութիւնով և աշխատում էին միանգամայն օրինելով լինել, ազատ որևէ սուբիեկտիվ տարրից և զըրդունիւրից, բայց նրանք էլի գատեցին մարդկանց կողմից, որպէս որոշ նպատակներ ի կրողներ, որոշ շահերի պաշտպաններ: Սպենսերին յայտարարեցին «բուրժուա-սոցիօլօգ», իսկ Դարվինին «արիստոկրատական մտածող»: Դեռ աւելին կարելի է ասել տեւելօլօգիայի տեսակէտից: Ըստ դարվինեան թէօրիայի՝ տեւելօլօգիզմը ճանաչում է է մինչև իսկ կենդանական աշխարհում:

Նրա ընտրութեան և գոյութեան կուրի թէ-
օրիան, որպէս մի ուսմունք նպատակաշար-
մար ձևերի ծագման և զարգացման մասին,
արդէն իրենից ներկայացնում է տելէօլո-
գիական բնոյթ կրող մի հայեցողութիւն:

Եթէ այդպէս է բնական աշխարհում,
աւելի քան պարզ և հասկանալի, մինչև իսկ
անխուսափելի է հասարակական կեանքի աշ-
խարհում, մարդկային հասարակութեան մէջ,
որ մեր ամեն մի գործողութիւնը, ամեն մի
վարմունքը կապւած է բարոյական, էսթէթի-
քական, արդարութեան և գնահատման հետ:
Մենք բնական ընթացքով մօտենում ենք
Միխայլովսկու սուրբիեկտիվիզմի միւս դրու-
թեանը, արդարութեան և անհրաժեշտու-
թեան կապեղօրիաներին, մի գրութեան, որը
սերտօրէն և էապէս կապւած է շօշափւած
գրութիւնների հետ, այնպէս է կապւած, որ
մինչև իսկ անհրաժեշտ է բաժանել: Այդ բո-
լոր մտքերը կազմում են մի ներգաշնակ
ամբողջութիւն՝ ըզխած մի ազդիւրից:

3. ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՆՆՐԱՅՆՇՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԱՏԵԴՕՐԻԱՆ

Արդէն գիտենք, որ սուս սուրբիեկտի-
վիստ-սօցիօլօգը համարում է «կանխակալ
կարծիքի» գոյութիւնը անտարակուսելի առ-
հասարակ և հասարակական երևոյթների մէջ
մասնաւորապէս: Այդ կանխակալ կարծիքը,
որով մարդ զեկավարւում է առհասարակ,
«հասարակական երևոյթների աշխարհում,
բարդանում է մի նոր տարրով—բարոյական
տարրով: Հէնց դրա համար էլ Օգիւստ Կօնտը
միանգամայն իրաւացի է, աւելացնում է
Միխայլովսկին, երբ նա պնդում է իր պօ-
զետիվ փիլիսօփայութեան կուրսի մէջ, որ
«նրանք միայն կարող են սօցիօլօգիայով յա-
ջողութեամբ զրազւել, որոնց բարոյական
մակարդակը բաւականին բարձր է»:*) Եւ
սօցիօլօգի կանխակալ կարծիքը «տարբեր-

*) Михайловскій. I т. 150 стр.

ւում է բնագիտի կանխակալ կարծիքից հենց միայն նրանով, որ առաջինի մօտ բարոյական տարրը կատարում է խիստ կարեւոր դեր»^{*)})

Այս խօսքերով ընդգծւում է արդէն այդ նոր դրութիւնը, արդարութեան և բարոյականի կատեգորիան, որը, ինչպէս էլի նկատել ենք, կազմում է Միխայլովսկու սուբիեկտիվիզմի յատկանշական գծերից:

Բայց անհրաժեշտ ենք համարում նորէն շեշտել, թիւրիմացութեան տեղիք չտալու համար, որ սուբիեկտիվիզմը — մեր խօսքը, իհարկէ, Միխայլովսկու սուբիեկտիվիզմի մասին է — չէ բացասում բոլորովին գիտական հիմնաւորման հնարաւորութիւնը: Ոչ. այդ սկզբունքը շեշտում է միայն գնահատումը, քննադատական իդէալը: Սօցիօլօգիայի մէջ կայ անպայմանօրէն օբիեկտիվ կողմը, տարրը, ինչպէս և անհրաժեշտութիւնը, բայց ոչ միայն և բացառապէս դա: Սօցիօլօգիայի մէջ ընդունւում են դրանց հետ նաև արդարութեան և հնարաւորութեան կատեգորիաները: Սօցիօլօգը, պատմաբանը չէ ուսումնասիրում միայն այն, ինչ կայ, ինչ անհրաժեշտօրէն

^{*)} ibid. 158. et.

լինելու է, ինչ sein müss, այլ և այն, ինչ պէտք է լինի արդարութեան և բարոյականի տեսակէտից, այն, ինչ մարդն է ցանկանում որ լինի, դա Sollen է, սօցիալական Sollen-ը: Եւ այդ սօցիալական Հրամայականը, Sollen-ը արդասիք է քննադատութեան, պատմական, հասարակական բէալ, տեւալ փաստերի, մարդկանց յարաբերութիւնների քննադատութեան, հետեապէս գնահատման: Նա գնահատում, արժէքաւորում է արդարութեան, բարոյականի կատեգորիայի տեսակէտով: Եւ այդ գնահատման գիծը շատ խորն է մարդու մէջ: Իր և ուրիշների գործողութիւնների «բարոյական գնահատումը, նկատում է Միխայլովսկի, այնպէս խորունկ պահանջ ու կարիք է մարդու համար, որ նա հարկադրւած է այդ գնահատմանը ենթարկել մինչև իսկ շրջապատող անկենդան բնութիւնը»^{*)})

Այդպիսին է ահա մարդը: «Անգամ ճանաչելով այս կամ այն երևոյթի երկաթեայ անհրաժեշտութիւնը, նա էլի ամեն մի մասնակի դէպքում իր էութեան ամբողջ ոյժով կանգնում է այդ անհրաժեշտութեան դէմ, պաշտպանում է իր ազատութիւնը

^{*)} ibid. IV T. et. 60.

մինչև արեան վերջին կաթիլը, մինչև վերջին շունչը: Այսպիսին է, օրինակ, մահւան երևոյթը: Կատարելապէս գիտակցելով այդ անհրաժեշտութիւնը և նրա սարսափելի օրինելով պարտադրականութիւնն առհասարակ, ինչպէս և իր համար որոշ մօմենտում, բայց մարդը այդ մօմենտն ընդունում է միայն այն ժամանակ, երբ արդէն մահը վրա է հասել և նրան մնում է միայն ճանաչել այն»:^{*)} Եթէ այդպէս է մարդու գիրքը մահւան վերաբերմամբ, հասկանալի է, կարծում ենք, նրա գիրքը մարդկային հասարակութեան երեոյթների ու յարեբութիւնների անհրաժեշտութեան հանդէպ:

Սրանից պարզ է, որ հասարակագէտը, բնագէտը չի բաւականանում միայն եղածով տւեալ փաստերով և նրանց կօմբինացիաներով: Նա ուզում է նոր ձև տալ նրանց, նոր ընթացք և գունաւորում: Նա յետ է մղում, ինչ բարոյական և ցանկալի չէ, ինչ դուրեկան և արդար չէ, իսկ առաջ է մղում այն, ինչ, ընդհակառակը, բարոյական է և ցանկալի, դուրեկան է և արդար:

Եւ Միխայլովսկին իրաւացիօրէն պահանջում է արգարութեան և բարոյականի

^{*)} ibid. et. 60.

կատեգորիաների կիրառումը հասարակագիտութեան մէջ: Այդ նոյն պահանջը դնում է նաև Գերցեն, Ջերնիէսկի, Լաւրով, Ջերնով, Լուսկիւիչ ևն: Այսպիսով Միխայլովսկու և առհասարակ ողեսաց սօցիօլօգիական դպրոցի սուրբեկովիդմը ու ինդիվիդուալիզմը ստանում է էթիքական-սօցիօլօգիական բնաւորութիւն: Սօցիօլօգիան անբաժան է էթիկայից, բարոյագիտութիւնից: Եւ եթէ բաժանւի, դա կլինի բռնադատիկ: Ահա այդ դպրոցի կարեւոր թէզիսներից մէկը: «Ճշմարտութիւնը և արգարութիւնը տւեալ և վերջնական չեն: Ճշմարտութիւնը կարող է մշակւել, իսկ արգարութիւնը կարող է մարմնանալ գործի մէջ միմիայն քննադատական մտքի աշխատանքի ճանապարհով: Դրա համար էլ սօցիօլօգիան էթիկայից բաժան մի գիտութիւն չէ, ստում է Լաւրով: Քննադատութիւնը աւելի քան անհրաժեշտ է: Քննադատութիւնից դուրս չկայ և՛ ճշմարտութիւն, և՛ արգարութիւն, և՛ հասարակական կեանք, և՛ պրօգրէսս»:^{*)} Ջերնով շատ մեծ արժէք է տալիս Լասսալի հետեւալ բացականչութեանը՝ «Ինչ է գիտութիւնը, եթէ նա չի տալիս մտքին անհրաժեշտ է-

^{*)} «Формула прогресса М-каро». et. 45.

Թիքական ուղղութիւն: Եւ ի՞նչ է էթիկան, եթէ նա արդիւնք չէ ճշմարիտ իմացութեան»: Բերդակն անդամ, Միխայլովսկու ամենախիստ քննդատներէից մէկը, թէեւ ոչ այլքան տեղին — գտնում է Միխայլովսկու այդ դրութիւնը աւելի քան ճիշտ և արժէքաւոր: «Ամեն մի սօցիալական երևոյթի պիտի տալ էթիքական բնաւորութիւն», Միխայլովսկու այդ խօսքերի հետ պէտք է համաձայնել, ասում է Բերդակ, քանի որ անկարելի է անտարբեր մնալ:

Այս տեսակէտից Միխայլովսկու ոյժը, նրա մտքի ընկճող արամաբանական ոյժը այժմ շատերին է համոզում, համոզում անգամ իր թշնամիներին: Նա գալիս և վերջի վերջոյ տալիս է իր հռչակաւոր միացումը, ճշմարտութեան և արդարութեան միացումը: Նա դնում է ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը մի բառի մէջ, Правда-ի, աւելի ճիշտ, այդ երկու կատեգորիաները արդէն մի ամբողջական հասկացողութիւն են կազմում և դրանց երբէք իրարից չպէտք է անջատել: Եւ յիշաւի, ոչ մի բառ, ոչ մի տերմին այնպէս ճշգրիտ չի արտայայտում Միխայլովսկու ընդգրկող սօցիոլոգիական-փիլիսօփայական աշխարհայեցողութիւնը, ինչպէս Պրաւդան: Եւ դա Միխայլովսկու սկզբունքների Սկզբ-

բունքն է: Իսկ այդ սկզբունքների սկզբունքի երկեակ ընոյթով, կամ պրաւդայ-ի լոբբոնմամբ արդէն Միխայլովսկին տարբերում և հեռանում է այն բացիօնալիզմից, որ տիրող էր նամանաւանդ 60-ական թւականներին: Ահա այդ երկեակ ճշմարտութիւնը — ճշմարտութեան և արդարութեանը պէտք է դատէ բովանդակ մաքցիւթիւնը: Աւելի անարդար և սխալ, քան այդ երկեակ ճշմարտութեան բաժանումը, — չի կարող լինել: Պրաւդան, իր այդ ընդգրկող և վեհ իմաստով, միշտ էլ կազմել է Միխայլովսկու գերագոյն որոնումների, հետախուզումների կէտ-նպատակը: «Правда-ճշմարտութիւնը բաժանելով правда-արդարութիւնից, այսինքն, Թէօրետիկ երկնքի ճշմարտութիւնը՝ պրակտիկ երկրի ճշմարտութիւնից — դա ոչ միայն չի բաւարարել ինձ, այլ միշտ էլ վիրաւորել»: Դրանք բաժանելու համար չեն, այլ միշտ էլ մի գեղեցիկ ամբողջութիւն պէտք է կազմեն: Եւ նա առաջարկում է «աներկիւղ նայել իրականութեան աչքին և նրա արտացոլման, օրեկտիվ ճշմարտութեան և միևնոյն ժամանակ պահպանել правда-արդարութիւնը, սուբիեկտիվ ճշմարտութիւնը»: Այսպիսին է նրա բովանդակ կեանքի խնդիրը, նրա գործունէութեան հիմնա-

կան մօտիվը: Եւ նա մինչև իր կեանքի վերջին օրերը, ամբողջ $1\frac{1}{2}$ դար դեբաղանցօրէն հետամտեց այդ գերազոյն խնդրին: Եւ նա չի գտնում մարդկային մի ոյժ, որպիսին ուղում է նա լինի, որ ափսոսալին դրա վրա գործադրելով: Եւ այդ գերազոյն սկզբունքի համար նա զոհաբերեց իր լաւագոյն ոյժը, իր էներգիան, իր խանդը ու կիրքը:

Մինչայժմեան վերլուծումից, Միխայլովսկու սօցիօլօգիական վարդապետութեան հիմնական դժերի ընդթափանց արդէն պարզւում և աւելի քան հասկանալի է դառնում նրա յարուցած այն հարցը, թէ ինչպէս կարող է կառուցուել սօցիօլօգիական դօկտրինը, ամբողջ սօցիօլօգիական շէնքը: Արդէն այդ շէնքի շատ բաղկացուցիչ-էական մասերը մեզ յայտնի են և հետևապէս պարզ է շէնքի ընդհանուր Փիդիօնօմիան: Միխայլովսկու տեսակէտով սօցիօլօգիայի կառուցումը պիտի նոյն հիմունքներով լինի— և այլ կերպ էլ չէր կարող լինել—, ինչպէս առհասարակ ամեն մի գիտութեան կառուցում, բայց իր Պրաւդայի տեսակէտով: Ինչպէս ամեն մի գիտութիւն, այնպէս էլ սօցիօլօգիան պէտք է նախ բաւարարէ իմացութեան կարիքը, պահանջը, իսկ իմա-

ցութեան կարիքը բաւարարում է միայն ճշմարտութեամբ: Բայց միայն սրանով չի կարող սահմանափակուել սօցիօլօգիան, զա կլինէր սխալ և կհակասէր Միխայլովսկու ընդգրկող Պրաւդայի սխառնմին: Սօցիօլօգիան, ստի և ճշմարտի կատեգորիաներից զատ, գործ ունի նաև բոլորովին իւրայայտուել կատեգորիաների հետ— բարոյականի, արդարութեան և ցանկալիութեան կատեգորիաների: Անա այդ դիմն է, որ ստիպում է մարդուն սուբիեկտիվ ձևով վերաբերել օրինկտիվ տեւալներին, մարդկանց վախճարարութիւններին: Բայց դա չի հակասում օրինկտիվ ճշմարտութեան: Եւ մենք միանգամայն համաձայն ենք Իւանով-Բազումնիկի այն պնդման հետ, որ «Միխայլովսկին միշտ էլ ձգտել է դնել օրինկտիվ ճշմարտութեան դոյութիւնը սօցիօլօգիայի մէջ: Նրան չեն կարող մեղադրել դրանում և սա երբեք չի հակասում նրա սուբիեկտիվ վերաբերմունքին դէպի այդ օրինկտիվ ճշմարտութիւնները»:

Մենք համարեա թէ սպառեցինք Միխայլովսկու սօցիօլօգիական սուբիեկտիվի մի էական դժերի վերլուծման հարցը. ասում ենք համարեա թէ, որովհետև մնում է դեռ մի խնդիր, որն անքակտելիօրէն կապ-

ւած է մի փոքր առաջ վերլուծած կատե-
գորիաների հետ: Այդ հարցն է ցանկալիու-
թեան կատեգորիայի կիրարկումը հասարա-
կական գիտութիւնների, սոցիոլոգիայի,
պատմութեան հնմէջ: Երկու հակադիր դրու-
թիւնների պրօբլէմն է, գետերմինիզմի և
անհատի գերի խնդիրը պատմութեան մէջ,
մի պրօբլէմ, որն այնքան քննադատուի է
ռուսական իրականութեան մէջ դեռ 70-ա-
կան թւականներից ի վեր, շարունակւում է
և այժմ:

4. ԱՆՀԱՏԻ ԴԵՐԸ, ՀԱՄԱՐԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆ

Սա համարւում է սոցիոլոգիական էա-
կան պրօբլէմներից մէկը, որը բաւականին
դրադեցրել է Միխայլովսկուն: Այն հարցը,
թէ պատմութիւնը անանուն մասսաներն են
որակում թէ անհատները, դրադեցրել է և
դրադեցնում է ամեն մի պատմադէտի, ա-
մեն մի պատմափիլիսօփայի և սոցիոլոգի:
Տիրում են տարբեր տեսակէտներ, իրար
տրամագծօրէն հակադիր թէօրիաներ: Կան
պատմաբաններ և սոցիոլոգ-փիլիսօփաներ,
որոնք բացասում են անհատի գերը պատ-
մութեան մէջ և շեշտում են միմիայն մասսա-
ների նշանակութիւնը, դիտելով այն որպէս
առաջ-մղիչ գործօն պատմական էվօլուցի-
այի, առհասարակ սոցիալ-քաղաքական դար-
գացման: Այդպիսի մտածողներ են, օրինակ,
Կօնդօրսէ, Բօկլլ, Կօնտ, Մարքս ևն:

Մտածողների այս շարքի հանդէպ կան
և այնպիսի դէմքեր, նոյնքան հեղինակաւոր
և խոշոր, որոնք, ընդհակառակը, ճանաչում

են անհատներին, մեծ մարդկանց դերը պատմական պրոցեսին մէջ և միանգամայն մերժում մատնաներին, շրջապատին, «իրերի բնական ընթացքին» նշանակութիւնը: Օրինակ, Թոմաս Կարլէյլին, անգլիացի յայտնի պատմաբան-փիլիսոփային, «հերոսները և հերոսականը պատմութեան մէջ» աշխատութեան հեղինակին համար պատմութիւնն այլ բան չէ, քան անհատներին, մեծ մարդկանց կենսագրութիւնների գումարը:

Բայց մի երբորդ ուղղութիւն, աւելի լայն և խորը, բնութենում է այդ երկու տեսակէտները խիստ ծայրահեղ և իրահանութեանը չհամապատասխանող, և ճանաչում է թէ բէայ, պատմական միջավայրի, թէ իրերի բնական ընթացքի և անհատի դերի նշանակութիւնը պատմութեան մէջ: Մեծ մարդկանց և մասսաների թէօրիայով շատ զբաղւել է Ռուսաստանում տոմարահապէս Կարենը, և նա աւել է իր յայտնի գրքում «Сущность исторического процесса и роль личности в истории» այդ ուղղութիւնների բնութագիրը: Այդ գրքի վրա մատնանշում է հէնց ինքը՝ Միխայիլովսկին:

Միխայիլովսկուն էլ զբաղեցրել է այդ պրոբլէմը, մասսաների և անհատների թէօրիան: Եւ Միխայիլովսկու գիրքը այդ հար-

ցի հանգէտ աւելի քան պարզ է: Նրա ընդգրկող Պրաւդա-սիտեմը արդէն ինքնին տալիս է դրա լուծումը, անգամ նրա սուրբինկտիվիզմն է տալիս այդ: Ըստ էութեան այստեղ մենք նոյն հարցին հետ դործ ունենք, ինչ յարուցւեց վերեւ, պրաւդա-ճշմարտութեան և պրաւդա-արդարութեան: Երկեակ ճշմարտութեան մի մասնակի կիրարկումն է սա: Եւ անհատի դերը, աւելի ճիշտ, հնարաւորութեան կամ ցանկալիութեան կատեգորիան սոցիոլոգիայի մէջ սերտորէն և անրաժանկիօրէն կապւած է երկու կատեգորիաներին հետ—տէլէօլոգիան սոցիոլոգիայի մէջ և էթիկան սոցիոլոգիայի մէջ:

Բայց մօտենանք հարցի լուծմանը և ասդա մեր գրութեան հիմնաւորմանը մանրամասնօրէն, գիտական հիմունքներին:

Այստեղ զբաւած է գիտեմէինիզմի և ինդետեմէինիզմի հարցը: Կարելի է և այսպէս գնել հարցը: Միխայիլովսկին իր աշխարհայեցողութեամբ եղի է գետեմէինիստ: Գուցէ այս պնդումը շատերին զարմանք պատճառէ տալիս հայեացքից, բայց դա փոսս է, ինչպէս յետոյ այդ մենք կտեսնենք փաստօրէն: Այս նոյն միտքը շնչում է նաև Բադուինիկը: «Միխայիլովսկուն լուսկուն լայտարարում են ինդետեմէինիստ,

նա հղի է համոզում զտերմինիստ» (ընդգր-
ծումը մերն է Ե. Փ.) Ահա ինչ է ասում նա:
Եւ մենք այս մտքի հետ միանգամայն հա-
մաձայն ենք: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել
Պրավգա-սխտեմի ստեղծագործողը: Ինչե-
տերմինիզմի դէմ մի մարջնացեալ բողոք է
ներկայանում հէնց Միխայիլովսկու սօցիո-
լոգիական սուրիեկտիվիզմը: Միւս կողմից
նա չէր կարող հանդուրժել ինչեւտերմին-
իզմը, քանի որ այդ սկզբունքը ճանաչում
է կամքի կատարեալ ազատութիւնը, հետե-
ւապէս, արդիւնք է ուլտրա-ինդիվիդուալիզ-
մի, իսկ մենք արդէն գիտենք, որ նա այս
գրութիւնը մերժում է: Այդ այդպէս լինե-
լով, նա չէր կարող, երբորդ կողմից, հան-
դուրժել նաեւ իրերի բնական, ֆաթալ ըն-
թացքի սկզբունքը, ուրիշ խօսքով անտի-
ինդիվիդուալիզմի տեսակէտը: Պարզ է, որ
սուրիեկտիվիստ-սօցիոլոգը չէր կարող ոչ
մէկի և ոչ միւսի տեսակէտի վրա կոնդնել:
Այստեղ էլ երևան է գալիս նրա մտքի սեն-
թեթիկ կազմը, ելակէտ ունենալով իր հիմ-
նական աշխարհայեցողութիւնը, պրավգայի
համայնապարփակ սկզբունքը: «Մարդկային
գործունէութիւնը մէկն է պատճառների և
հետևանքների ամբողջ շղթայի օղակներին»:
Միխայիլովսկու այս խօսքերի մէջ կայ ամ-

բողջ մի թէօրիա: Նա ընդունում է դրանով
անհատի աշխիւ գործունէութիւնը և դերը
պատմական պրօցեսի և զարգացման մէջ:
Բայց նա ճանաչելով մարդկային գործու-
նէութիւնը որպէս պատճառներից մէկը,
բոլորովին չի ժխտում պատմութեան պատ-
ճառականութիւնը և օրինաւորութիւնը, ու-
րիշ խօսքով, պատմական դէպքերի բնական
ընթացքը: «Օրիեկտիվ օրէնքները որոշում
են պատմական շարժման կարգը, իսկ սու-
րիեկտիվ ոյժը ազդում է շարժման ընթաց-
քի վրա» (IV 102): Ահա ինչպէս է տրամա-
բանում նա: Այստեղ շեշտւում է պատմու-
թեան թէ օրիեկտիվ և թէ սուրիեկտիվ
կողմը, առաջինը զուտ բանականութեան
տեսակէտն է, ինչպէս գրել է Կանտը, իսկ
միւսը կամքի բարոյական գնահատում է,
մի բարոյական դատ՝ բարոյական կատեգօ-
րիայի տեսակէտից: Պատմութեան այս եր-
կու կողմերը իրար չեն ժխտում, բացասում,
այլ միայն լրացնում մի ներդաշնակ միու-
թեան ամբողջութեան մէջ: Այսպիսով Մի-
խայիլովսկին լուծած և բացատրւած է հա-
մարում այն անտինօմիան, որ գրել էր Քեո-
նիգսբերգի մեծ փիլիսօփան, Կանտը—զուտ
բանականութեան և գործնական բանակա-
նութեան անտինօմիան:

Պարզ է, որ Միխայլովսկին չի ժխտում, և չի կարող ժխտել, արտաքին պայմանների, պատմութեան ընթացող գործոնների դերը, նշանակութիւնը և ազդեցութիւնը, բայց դրանց մէջ տեղ է տալիս նաև անհատի ակտիվ դերին: Նա, իհարկէ, ոչ էլ ընկնում է միևնույն ծայրահեղութեան մէջ, պաշտպանելով մեծ մարդկանց, հերոսների կուլար: «Մեծ մարդիկ, անկասկած, հրկնային չեն ընկնում երկրի վրա, այլ երկրից բնութմ: Նրանց ստեղծում է նոյն այն միջավայրը, որը մզում է նաև ամբոխին, միայն կենտրոնացնելով և մարմնացնելով նրանց մէջ՝ ամբոխի մէջ բաժան-բաժան դրանց ոյժերը, զգացումները, բնազդները, մտքերը և ցանկութիւնները»:*) Նոյն այդ գրեթէ քրեական, հենց մի երկու հրեա յետոյ նա դեռ աւելին է ասում. «Կան մեծութիւններ, որոնք լուսաւորում են հեռաւոր պատմական հորիզոնը: Այնպէս է պատահում, որ մեծ մարդը, իր անմահ կեանքով, իր մտքով ապրում է դարեր, և դարերով ապրում է ամբոխի վրա, զբաղւելով վերջինիս: Բայց լինում է և այնպէս, որ մեծ մարդը յանկարծ փայլատակում է,

*) Мах. «Пол. Соч.» II т. 97. «Герон и толпа».

ինչպէս դիտաւոր աստղ, միայն մի բողբոջ դառնում է ամբոխի կուռքը և իզէալը, և ապա, երբ անցնում է բողբոջական ոգևորութիւնը, ինքն ևս մտնում է մութ մասսայի շարքերում»:) Մեզ համար կարեւորը Միխայլովսկու այս խօսքերի առաջին կտորն է: Նա խելապէս անհեթեթ բան է պնդել, թէ այդպիսի խոշոր մարդիկ որևէ հետք չեն թողնում պատմութեան մէջ: Ճշմարտութեան դէմ մեղանշել չի՞ նշանակում մի թէ անդիտանալ այն դերը, որ խաղացել է պատմութեան մէջ մի Ալեքսանդր Մակեդոնացի, մի Ֆրիդրիխ Մեծ, մի Նապալէօն, մի Բիսմարկ, մի թէկուզ Զինգիլ-խան, Անկլիստիսը՝ բացասական մտքով: Զէ՞ որ ամբողջ հասարակական կեանքը, ամբողջ պատմութիւնը ներկայացնում է իրենից անհատների գիտակցական, թէ անգիտակցական գործունէութեան արդիւնք. մեզանից ամեն մէկը իր գործունէութեամբ ուղղում է հասարակութիւնը այս կամ այն կողմը և, այսպիսով, այս կամ այն խմաստով անում է պատմութիւնը»:) Եւ աւելի ան-

*) ibid et. 99.

**) Карповъ. «ист.-фил. и соц. этюдн». et 127.

միտ է ասել, թէ Մահմէդը, և Քրիստոսը, և Բուդդան որպէս այդպիսիներ, որպէս անհատներ և կրօնագէտներ, վճռական դեր չեն խաղացել պատմական, մտքի զարգացման ընթացքի վրա: Մեծ մարդկանց ամենամեծ ոյժը և արժէքը կայանում է հէնց նրանում, որ նրանք կարողանում են պատմական մօմենտները և յարաբերութիւնները ծնւաւորել և ներկայանալ մի կենտրոնակէտ, կեդակէտ եղած ոյժերի վերաբերմամբ, ինչպէս և ուղղութիւն տալ ըէալ յարաբերութիւններին և ոյժերին, ուղղելով դրանց դէպի մի որոշակի նպատակ:

Այդպիսին է մարդը, մեծ հոգի և խորունկ գիտակցութիւն ընդգրկող անհատը: Անհատը, նպատակադրող անհատը չի բաւականանում միայն նրանով, ինչ կայ, ինչ ներկայացնում են տւեալ պայմանները: «Մարդը ստրուկ է պայմաններին», ասում են շատերը, բայց բանը նրանումն է, որ նա չի ուզում ստրուկ լինել: Պարզ և կարճ ֆօրմուլան՝ մարդը պայմանների գերին է, դա կեանքի բաժակի իրական յատակն է, բայց միայն յատակ, որով ոչ մի ապրող չի բաւականանում: Իր անպայման տեսքով այդ ըէալ յատակը չունի ոչ մի գործնական նշանակութիւն:

Մենք կարող ենք առաջ բերել նաև այլ կոտորներ, որոնք էլ աւելի կատաղացան են և պարզ կգարձեն Միխայլովսկու տեսակէտը: Շատերը մեծ մարդուն ընդունում են որպէս սլատմութեան գէնը և դրանից ոչ աւելի: «Թող նա լինի գէնը, ասում է Միխայլովսկին, բայց նա գէնը է՝ զգացող, խորհող և, որ զլխաւորն է, գիտակցաբար և ընտրողական ուղղութեամբ աշխատող: Թող թէկուզ նա լինի իր բոլոր ոյժերով արդիւնք յայտնի պատճառների, բայց հետեւելով իր նպատակներին, նա ինքն ևս զառնում է ախիւվ և գիտակցական պատճառ գէպքերի շարունակական ընթացքի մէջ: Երևոյթների պատճառական կապը անկասկած է, բայց այդ պատճառների թւում կամ հասարակական կեանքի այդ երևոյթներին շարքում կայ և՛ անհատական էներգիան, և՛ տոկունութիւնը, և՛ մտքի համագեցուցիչ ոյժը, և՛ օրինակի ոյժը՝ ներկայանալով որպէս հերոս»:^{*)} Պատմաիրիւսօլաւիքները աւելի հեռուն է գնում և մի կարևոր մօմենտ շեշտում. «ամեն եղիւթիւն, զարգացում անհատական է, իսկ ընթացքը կօլլիկտիվ՝ անհատական է ստեղծագործող

*) II т. ст. 386. «Еще о героях».

մօմենտը, իսկ կօլլեկտիվ՝ տարածւող ընթացքը: Անհատական դործը ունի սահմանափակ ազատութիւն, իսկ կօլլեկտիվը՝ սահմանափակ անհրաժեշտութիւն, որովհետեւ առաջինը որոշւում է նախապայմաններէ միջոցով, իսկ վերջինս էլ յետադդեցութեան միջոցով»:

Միխայլովսկու և Լիզների մօտ նմանութիւնը աւելի քան պարզ է: Դրանք երկուսն էլ, որպէս մտածողներ, շեշտում են հոգեբանական կողմի վրա պատմութեան մէջ: Միկնոյն ժամանակ, թէ Միխայլովսկին և թէ Լիզները, ընդունում են պայմանների և անհատի, միջավայրի և մարդկային ակտիվ դործունէութեան փոխ-ազդեցութիւնը: Այստեղ շեշտում է իրար պատկանելիութեան սկզբունքը, այն մտքով, ինչ մտքով դրել է Աւենարիուսը իր փիլիսոփայութեան հիմքում շրջապատի և ինդիվիդի փոխ-յարաբերութեան հասկացողութիւնը: Միխայլովսկին, ինչպէս առհասարակ ուսական սօցիօլօգիական-սուրբեկտիվիստական շփոթի ներկայացուցիչները, Կարև, Չերնով, Լուսկևիչ կանգնած է բէալիստական պատմահայեցողութեան տեսակէտի վրա: Այդ դպրոցը իր հայեացքը ուղղած է պատմական պրօցեսին՝ իր ամբողջութեան մէջ,

ի նկատի ունենալով նրա բոլոր բաղկացուցիչ-էական տարրերը: Իգէա և տնտեսութիւն, աշխարհագրական դիրք և խնկելկա, մասսաներ և անհատներ, կօլլեկտիվ և անհատական կամեցողութիւններ, մօրալ և գեղարւեստ, կրօն և փիլիսոփայութիւն, բան և կլիմայական գրութիւն—այս բոլոր տարրերը գտնուում են մշտական փոխազդեցութեան մէջ: Նրանք երկուստեք իրար փոխադարձաբար որակում և պայմանաւորում են: Այս տարրերը այնպէս են զուգաւորւած և շաղկապւած պատմական զարգացման մէջ, որ ուղղակի անհնարին է դատել նրանց և իւրաքանչիւրի դիրքը գաւազատ զնահատել: Այդ փոխազդեցութեան տեսակէտի վրա է կանգնած նաև յայտնի փիլիսոփա-սօցիօլօգ Զիմմէլը, Լիզները և վերջինս իր հայեցողութիւնը անւանում է «պատմական սփիլաֆիդիկ»*) Պատմական զարգացմանը մասնակցող այս բազմապիսի գործօնները, աւելի ճիշտ, տարրերը բաժանւում են ըստ էութեան երկու որոշ խմբակցութեան—տնտեսական և իդէօլօգիական: Սա տարրերի կլասսիֆիկացիան է: Մի շարքը օրինակով, բնական պայմաններ, հողի յատկութեան և

*) Geschichtsphilosophie. S. 241.

ձե, կլիմա են, իսկ միւսը սուրիեկտիվ, գիտա-
տաեցութեան ձեեր՝ իդէա, մօրալ, գիտութիւն,
փիլիսօփայութիւն, իրաւունք են։
Իսկ եթէ աւելի ընդհանրացնենք և մի յայտարարի
բերենք, կստանանք, մարդ և միջավայր՝ որպէս
սկզբնական պատճառներ։
Մարդը կազմում է պատմութեան սուրիեկ-
տիվ, իսկ միջավայրը օբիեկտիվ կողմը։
Բայց սրանք լատին, գատ-գատ մեծութիւն-
ներ չեն ներկայանում։ Սրանք, ընդհակա-
ռակը, մարդը և միջավայրը, իդէօլօգիա-
կանը և տնտեսականը կազմում են մի մեծութիւն,
մի մեծութիւն ճիշտ այն հասկացողութեամբ,
ինչպէս ըմբռնում են Մալ և Սենսարիուսը
ֆիզիքականը և հոգեկանը—
պսիխօֆիզիքիզմը։ Ահա այստեղ մենք գործ-
ունենք մի պատմական պսիխօֆիզիքիզմի
հետ, այլ տերմինօլօգիայով, մի տնտեսա-
իդէօլօգիական պարալլելիզմի հետ։ Եւ դը-
րանց մէջ չի ընդունւում պատճառի և հե-
տեանքի ազդեցությունը և յարաբերութիւն, այլ ճիշտ
մի այնպիսի ազդեցություն, ինչպիսին ընդունում են
էմպիրիօ-կրիտիցիզմի հիմնադիրները ֆիզի-
քականի և հոգեկանի վերաբերմամբ ֆունկ-
ցիօնէլ յարաբերութիւն։*)

*) Այդ մասին մանրամասն տեսնել «Միտք»
գիտական-փիլիսօփայական ժողովածուն Երևան 75—86.

Մենք սկսեցինք Միխայլովսկու մի
հիմնական դրութիւնից, նրա երկեակ ճըշ-
մարտութիւնից, և այժմ էլ նոյն տեղը վե-
րադառնում ենք։ Ամենուրեք նոյն բիւրե-
ղացած դեկավար տեսակէտն է։

Մեզ մնում է միայն մի կարևոր հարց
և մենք կսպասենք ողջ սուրիեկտիվիստի
правда-սխտեմի, նրա ընդգրկող սօցիալ-
փիլիսօփայութեան ամբողջ վերլուծումը։
Դա անհատականութեան և պրօգրէսի հաս-
կացողութեան շատ նշանաւոր և էական
խնդիրն է։

Անցնենք այդ հարցին։

III. ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԷՕՐԻԱՆ

ԵՒ

ՊՐՕԳՐԷՍԻ ՖՕՐՄՈՒԱՆ

Прогрессъ есть постепенное приближеніе къ цѣлостности недѣлимыхъ, къ возможно полному всестороннему раздѣленію труда между органами и возможно меньшему раздѣленію труда между людьми.

Н. К. Михайловскій.

I

Այժմ մեր առաջ դրած է սոցիոլոգիայի վախճանական հարցը, պրոգրեսի որոշման խնդիրը:

Պրոգրեսի հարցը շատ է դրադեցրել ողու փրկիսօրա-հասարակագէտին: Եւ նա աւել է պրոգրեսի իր կլասիկ ֆորմուլան, որն իր յայտնի տեղն ունի առհասարակ պրոգրեսի մասին եղած բոլոր նշանաւոր ֆորմուլաների մէջ:

Բայց ինչու՞ն է կայանում պրոգրեսը, ինչպէս հասկանալ դա:

Արդէն մինչայժմեան անալիզից դժւար

չէ կռահել մօտաւորապէս Ն. Կ. Միխայլովսկու պրոգրեսի ֆորմուլան կամ նրա ըմբռնողութիւնը պրոգրեսի մասին: Բայց դրած հարցին աւելի ճիշտ մօտենալու համար, նամանաւանդ աւելի պարզ և յստակ կայացանելու համար ողու մտածողի հայեացքը շօշափւող պրոբլէմի մասին, — անհրաժեշտ է ծանօթանալ նրա «անհատականութեան թէօրիային» հետ առհասարակ, նրա «անհատականութեան կուլի» սկրունքի հետ:

«Անհատականութեան թէօրիա» և պրոգրեսի հասկացողութիւնը սերտօրէն կապւած են իրար հետ, և վերջինը, ինչպէս կտեսնենք, առաջինի անմիջական և արամարանական հետեւութիւնն է:

Անհատականութեան թէօրիան բնականութեան հակադրութիւնն է Դարվինի բնական ընտրութեան և դոյութեան կուլի օրէնքի կամ Սպենսերի օրգանական թէօրիային: Ն. Կ. Միխայլովսկին հասաւ անհատականութեան թէօրիային, ժխտելով օրգանական թէօրիան կամ առհասարակ դարվինեան բիօլոգիական սոցիոլոգիան, առանձնապէս դոյութեան կուլի և բնական ընտրութեան սկզբունքը:

Դեռ 40-ական, 50-ական թւականներին

սուս սօցիօլօգիկական մտքով զարգացնելու համար է և Սպենսերի՝ ժամանակի համար ուշադրաւ օրդանական թէօրիայով։ Այդ այն ժամանակ էր, երբ Ռուսաստանը դեռ շատ յետ էր մնացած թէ արդիւնաբերութեան և թէ կուլտուրայի կողմից։ Այդ այն ժամանակ էր, երբ դեռ չկար դասակարգային շերտաւորում, հետեւապէս, երբ դեռ դասակարգային կոիւր զարգացած չէր և բաւարար հող չուներ Ռուսաստանում։ Բայց յետոյ, արդէն 60-ական թւերին Ն. Կ. Միխայլովսկուն այլ ևս չի գոհացնում օրդանական թէօրիան, և նա խիստ քննադատութեան ենթարկելով այն, գալիս կանգնում է անհատականութեան տեսակէտի վրա։ Եւ այդ դառնում է ուս սօցիօլօգի շարունակական և մնայուն տեսակէտը։

Նա անողոր քննադատութեան է ենթարկում առհասարակ բնագիտական, մասնաւորապէս բիօլօգիական հիմնական դրութիւնները, նամանաւանդ այն դրութիւնները, որոնք ուղղադժական դարվիսիս սօցիօլօգները կամենում էին տարածել, — և տարածում էին, — սօցիալական երևոյթները վրա, դարձնելով նրանց համար ևս համապարտադիր և ղեկավար սկզբունքներ։

Ն. Կ. Միխայլովսկու մղած տեսական

պայքարը էապէս մի սարսափելի և անողոր կոիւ էր։ Նա տալիս է ջախջախիչ, ոչնչացնող հարւածներ դարվիսեան սօցիօլօգիային և աղճատում ամբողջ կառուցածքը, դուրս քաշելով մէկ-մէկ շէնքի հիմնաքարերը։ Նա մերժում է նախ դարվիսեան սօցիօլօգիայի այն դրութիւնը, թէ պրօգրէսը կապւած է «գոյութեան կուի» սկզբունքի կամ օրէնքի հետ։ Նա յայտարարում է, որ պրօգրէսը, ընդհակառակը, սերտօրէն և անքակտելիօրէն կապւած է անհատականութեան կուի օրէնքների հետ։ Նա պնդում է միւս կողմից, որ կատարեալ անհատականութիւնը գոյութեան կուի կամ բնական ընտրութեան արդիւնք չէ։ Այդ բնական օրէնքները ոչ միայն չեն խօսում անհատականութեան օգտին, այլ մինչև իսկ պայմանաւորում են անհատականութեան ստորացումը։ Եւ եթէ որեւէ յաղթանակ կատարւում է, այդ էլ միայն անհատականութեան ստորացման գնով։

Բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ հիմունքներ ունէր ուս սօցիօլօգը իր պնդումների համար։

Բնագիտութեան մէջ ընդունւում են առհասարակ երկու տեսակի տիպեր — իդէալական և դործնական։ Դարվիսեան գոյութեան կուի սկզբունքը, ինչպէս և բնական ընտ-

բուժեան ու միջավայրի պայմաններին յարմարեալ օրէնքները ստեղծում, արտադրում են միայն գործնական, պրակտիկ տիպեր, բայց նրբէք իդէալական: Իսկ Ն. Կ. Միխայլովսկիու անհատականութեան կուրսի սկզբունքն, ընհակառակը, արտադրում է իդէալական տիպեր: Դարվինեան գոյութեան կուրսը և բնական ընտրութեան թէօրիայի ստեղծած տիպը միակողմանի և ցածր է, իսկ Ն. Կ. Միխայլովսկիու անհատականութեան թէօրիայի առաջ քննած տիպը բազմակողմանի և բարձր: Ահա Միխայլովսկուն և Դարվինին բաժանող դիժը:

Ռուս սօցիոլոգի անհատականութեան թէօրիան դէմ է միաժամանակ լիբերալիզմին, նա աւելի քան դէմ է մեղչանականութեան և անողոր պայքար է մղում այդ տեսակէտից: Բուրժուազեան էր ներկայանում լիբերալ մտածողութեան ներկայացուցիչը, լիբերալ իդէաների կրողը, և Միխայլովսկին սպառնալիքօրէն ծառանում է ժամանակակից բուրժուազիայի և բուրժուազիական աշխարհայեացքի դէմ: Սյոպիսի բուրժուական բնոյթ էր կրում նոյնպէս Դարվինի սօցիոլոգիական դոկտրինը, որը կողմնակից էր պրակտիկ տիպին, և նա հէնց այդպէս էլ որակում է Դարվինին և դարվինական ամ-

բողջ թէօրեան:

Ահա նրա գնահատական պարզ և անվերապահ խօսքը: «Անգլիական լիբերալ վաճառականը կարող է, իհարկէ, կատարելապէս բաւարարել Դարվինի վարդապետութեան դեմօկրատիզմով, մի վարդապետութեան, որը մի հանճարեղ բուրժուական թէօրիա է (ընդգծումը իմն է, Ե. Ֆ.): Նա, իհարկէ, կարող է ասել, հեռու ամեն տեսակի մենաշնորհ և անհաւասարութիւն: Բայց Դարվինի համոզմունքը իրենից ոչ միայն չի ներկայացնում որպէս մի զէնք անհաւասարութեան և մենաշնորհի դէմ, այլ, ընդհակառակը, նա դնում է այդ նոր և աւելի լայն հողի վրա»:*) Մի փոքր ցած նա աւելացնում է. «դարվինիզմն ըստ էութեան ոչ միայն դեմօկրատական չէ, այլ ամենաորոշակի ձևով դնում է անհաւասարութիւնը և կոիւր հասարակութեան մէջ, որպէս իր բարոյագիտական-քաղաքական դոկտրինի անկիւնաքարեր: Դարվինիզմը ճիշտ այն չափով է դեմօկրատական, ինչ չափով դեմօկրատական է ամեն մի բուրժուական դոկտրին»:**)»

*) Соч. I т. ст. 930—931.

**) ibid 931.

Այստեղ պէտք է առանձնապէս շեշտել, որ Ն. Կ. Միխայլովսկին, և առհասարակ ուսանողան սուրբիկալիստական և պօղի-տիվիստական շէօլան, ուսանողան ինտելի-գենցիայի ակալի մասը շատ մեծ հարւած տաւ լիբերալիզմին Ռուսաստանում և խիստ կերպով թուլացրեց այդ հոսանքը: Եւ համեմատաբար լիբերալիզմը շատ աւելի յետ է մնացած և թոյլ է Ռուսաստանում, քան Արեւմտեան եւրոպական երկրներում: Այդ հոսանքը, մտածողութեան այդ ուղղութիւնը կորցնում է այդտեղ իր հեղինակութիւնը և հմայքը: Լիբերալիզմին Ռուսաստանում ամենազօրեղ և մահացու հարւած տաւորների շարքում առաջին պլանի վրա կանգնած է Միխայլովսկին, ինչպէս և Ջերնիշեւսկին: Եւ լիբերալիզմը ուսանողան կեանքի յեղաշրջողներին մէջ շատ աւելի պակաս, անգամ աննշան դեր է խաղացել՝ համեմատած եւրոպական միւս պետութիւնների բուրժուական դասակարգերի հետ:

Ռուսական ինտելիգենցիայի ակալի մասը, նարօդնիկութեան ներկայացուցիչները այդ հարւածը տալիս են լիբերալիզմին ոչ միայն դործնական կեանքի մէջ, այլ և տեսականօրէն—լիբերալ մտածողութեան առհասարակ: Ն. Կ. Միխայլովսկին առանձ-

նապէս պայքար է մղում դարվինեան բուրժուասոցիօլոգիան Վարդապետութեան դէմ, նրանց բնագիտական տեսակէտներից հետեւած հասարակական դրութիւնների դէմ: Նա չէր կարողանում հանդուրժել նամանաւանդ դոյութեան կուլի և բնական ընտրութեան սկզբունքը հասարակագիտութեան մէջ: Յարմար էր, թէ չէ կոչնչանաս: Ահա ինչ են թելադրում և հրամայում այդ բնագիտական երկաթեայ օրէնքները: Յաղթանակը յարմարւողներին է, չյարմարւողներն անպայման պէտք է ոչնչանան. յարմար էր բնութեան, միջավայրի պայմաններին: Ահա բիօլոգիայի փիլիսօփայութիւնը, նրա հրամայականը: Եւ այդ էլ հէնց իսկական էվօլյուցիան է, իսկական առաջադիմութիւնը: Այդպէս է յայտարարում դարվինիզմը: Ուրեմն, կատարելիութեան կրիտերիումն է՝ յարմարել միջավայրի և բնութեան պայմաններին:

Բայց ովքեր են այդ յարմարւողները, այդ յաղթանակողները դործնական կեանքում: Դրանք պրակտիկ, դործնական տիպեր են, իսկ դրանք միշտ էլ ուժեղ և կատարեալ օրգանիզմները չեն: Դեռ աւելին. մեծ մասամբ թոյլերն և անպիտաններն են: Գոյութեան կուլի համար նրանք ունին մի-

այն որոշ վարդապետ ընդունակութիւններ
և գծեր, որով կարողանում են նրանք յաղ-
թանակել և նամանաւանդ յարատեւել: Բայց
այդ հանգամանքը դեռ բոլորովին ապացոյց
չէ նրանց գերազանցութեան և մանաւանդ
կատարելիութեան, ինչպէս օգտակարու-
թեան: Շատ պարագիտներ, օրինակ, կարո-
ղանում են յարմարել միջավայրի պայման-
ներին և պահպանել իրենց յարատեւ գոյու-
թիւնը, բայց այդ կեանքը միանգամայն
անօգուտ է և, միւս կողմից, պարագիտը
չի ներկայանում որպէս կատարեալ տիպ,
կատարեալ անհատականութիւն կամ, աւելի
ճիշտ, օրգանիզմ: Պարագիտն ունի միայն
գործնական կեանքի համար անհրաժեշտ
որոշ յատկութիւններ, և նա ապրում է: Այն-
պէս որ միանգամայն սխալ կլինի այստե-
ղից հետեցնել, թէ օրգանիզմներն որքան
աւելի յարմարեն միջավայրի պայմաննե-
րին, այնքան աւելի կատարեալ կլինեն:
Այդ երկու հասկացողութիւնները—աւելի
յարմարեղներ և աւելի կատարեալներ—
իրար չեն ծածկում:

Այս մէկ. և սա երբեք չպէտքէ անու-
շաղբութեան մատնել: Միւս կողմից խնա-
մոտ ուշադրութեան պէտք է առնել նաեւ
այն հանգամանքը, որ ընտրողութեան օրէն-

քը կամ սկզբունքը պրօգրէսիվ դեր չի խա-
ղում կեանքի նոր ձևեր կազմելու մէջ: Առ-
նւազն անհիմն է պնդել նման մի միտք:
Ոչ, այդպիսի մի դեր չի կարելի վերագրել
այդ բիօլօգիական սկզբունքին: Այդ սկզբ-
բունքը աւելի ճիշտ մի անխտրական գործոն
է: Նա չունի որեւէ իդէալ և որոշ նպատա-
կով չի կատարւում ընտրութիւնը: Նա առ-
հասարակ որեւէ իդէալական դրութեան հետ
գործ չունի: Բնագիտական այդ երկու տի-
պերից, գործնական և իդէալական, յաճախ
վերջիններս պարտւում են գործնական տի-
պերից և ոչնչանում են կեանքում, չնայած
դրանք աւելի կատարեալ, աւելի բարձր և
օգտակար են, քան գործնական տիպերը:
Այնպէս որ դարձիւնիւտները միանգամայն
սխալւում են, կարծելով, թէ գոյութեան
կռիւը և բնական ընտրութիւնը ներկայա-
նում են անհրաժեշտօրէն ու բացառապէս
պրօգրէսի աղդակներ և զէնքեր: Սխալ է
նաեւ կարծել, թէ գոյութեան կռոււմ զար-
գանում են միմիայն լաւերը, ընտրելիները
և աւելի ուժեղները: Ընտրութիւնը կատա-
րեալների, բարձր տիպերի կողմը չէ, այլ
միայն աւելի յարմարեղների կողմը: Չպէտք
է մոռանալ երբորդ կողմից նոյնպէս այն
ճիշտ և անտարակուսելի դրութիւնը, թէ

ինդիվիդի և տեսակի շահերը միշտ էլ չեն ծածկում իրար, չեն նոյնանում, այլ, ընդհակառակը, յաճախ կազմում են հակադրութիւններ:

Եզրափակենք: Ահա այս դարվիճեան բիօլոգիական սօցիօլոգիայի դէմ է ծառանում ողու փիլիսօփա-սօցիօլոգը: Մրցման մէջ յարմարողների յաղթանակը ընդդէմ չյարմարողներին—զա միաժամանակ մեղանշանաւորութեան և բուրժուազիայի, ինչպէս և լիբերալիզմի յաղթանակն է. «Laissez faire, laissez passer»:

Այս բոլորը վերգնահատելով և ժխտելով, Ն. Կ. Միխայլովսկին պնդում է իր անհատականութեան կուր սկզբունքը, որը կողմնակից է ոչ թէ գործնական, միակողմանի և ցածր ախպին, այլ իդէալական, բողոքականի և բարձր ախպին:

II.

Ինդիվիդուալիստական գիծը առհասարակ յատուկ է ողուական պոզիտիվիստական և սօցիօլոգիական-սուբիեկտիվիստական շէօլային, առանձնապէս Ն. Կ. Միխայլովսկու աշխարհայեացքին:

Բայց ինչպիսի ինդիվիդուալիզմ: Թէև

այդ ըմբռնման բոլոր արդէն յայտնի չափով պարզ է մեր գիտողութիւններից և վերլուծութից, նամանաւանդ վերջին կտորից, ըստ այժմ էլ աւելի կպարզւի, երբ կտանք նոր հիմնաւորումներ և փաստեր:

Բէալ անհատի բարօրութիւնը համարում էր ողուական ինտելլիգենցիայի ախտիվ մասի գործունէութեան նպատակաւէտը: Ռուս մտածողների գեղեցիկ շարքը—Գերցեն, Չերնիշևսկի, Լաւրով և Միխայլովսկի—կանգնած է այդ հայեցակէտի վրա: Առաջին երեքի, ինչպէս և Ն. Կ. Միխայլովսկու ընդգրկող սօցիալ-փիլիսօփայական աշխարհայեցողութեան անկիւնաքարը կազմում են անհատի, բէալ անհատի և ոչ թէ վերացական մարդու, շահերը: Պէտք է այս հանգամանքը առանձնապէս ի նկատի ունենալ, որպէս զի թիւրիմացութեան տեղիք չառի:

«Մարդկային անհատը, նրա ճակատագիրը, նրա շահերը պէտք է լինին մեր թէօրետիկ մտքի և պրոտիկ գործունէութեան հիմքում դրած»: Այսպէս է բնորոշում Ն. Կ. Միխայլովսկին իր հիմնական ինդիւիզմը:

Անհատի շահեր, սա կազմում է ողու մտածողի սօցիալ-փիլիսօփայութեան կա-

առեցւածքի մի անկիւնաքարը: Շէնքի միւս անհրաժեշտ անկիւնաքարը կազմում են ժողովրդի շահերը: Բայց այստեղ ըստ երեւոյթին կարող է մի հակասութիւն երևալ: Բայց դա միայն «ըստ երեւոյթին» է: Այդ կարծեա՞ծ հակասութիւնը, աւելի ճիշտ թիւրիմացութիւնը կվերանայ, եթէ ի նկատի առնենք այն հասկացողութիւնը, ինչ որ տալիս է Ն. Կ. Միխայլովսկին, առհասարակ մեզ հետաքրքրող ռուսական շէօլան, «ժողովուրդ» գաղափարին: Անտարակոյտ, «ժողովուրդ» խօսքը շատ է առանձնական ու անորոշ, և շատերն են, մանաւանդ այժմ, խօսում նրա շահերի տեսակէտից և յանուն նրա շահերի, բայց իրօք շատ քչերն են ժողովրդի շահերը հասկանում և պաշտպանում իրականապէս:

Ժողովուրդ— դա աշխատաւոր դասակարգն է: Անա ինչ է նշանակում այդ բառը Միխայլովսկու բերնում կամ ընդհանրապէս ռուսական սօցիոլոգիական-պօզիտիվիստական շէօլայի տերմինօլոգիայի մէջ: Այդ շատ անհրաժեշտ և կարեւոր լուսաբանութիւն է, որի վրա առանձնապէս շեշտելով, հրաւիրում ենք ընթերցողի լուրջ ուշադրութիւնը:

Ն. Կ. Միխայլովսկին ներբողում է

աշխատանքը: Եւ յիշաւի, աշխատանքը կազմում է հիմնական տեսակէտը Միխայլովսկու, ինչպէս և այդ դպրոցի համար: Նրանք այդ տեսակէտով են մօտենում զանազան խնդիրների լուսաբանութեան: Ռուսական ինտելիգենցիայի, առաջաւոր մտաւորականների աւելի մասը գալիս է հէնց այդ աշխատանքը պաշտպանելու, ուր ուզում է դա լինի: Ուր շահագործւելի այդ աշխատանքը, այդտեղ նա ուզում է պաշտպանել այն շահագործումից: Այդ դպրոցի, ինչպէս և Միխայլովսկու տեսակէտով անհատի ատորիքուն է միայն աշխատանքը: Հետևապէս ժողովրդի (կամ աշխատանքի) և անհատի շահերը գուցադիպում են իրար, ոչ թէ բաժանւում ու հակասութեան մէջ դրւնւում: Այդ ևս ռուսական դպրոցի ինքնատիպ կողմերից մէկն է: «Պրաւդայի ամբողջ շէնքը պիտի կառուցւի անհատի վրա, բայց կօնկրէտ քաղաքական հարցերը ներկայանում են երբեմն այնպիսի բարդ ձևի մէջ, որ հետևել այդ ցանցի մէջ անհատի շահերին և ճակատագրին շատ դժւար է: Այսպիսի դէպքում անհատի շահերի փոխարէն դուք դնում էք ժողովրդի շահերը կամ, աւելի պարզ և ճիշտ, աշխատանքի շահերը»*) (ընդ-

*) Соч. IV т. ст. 462.

գծումն իմն է. Ե. Ծ.):

Այստեղ երեան է գալիս նորէն Միխայլովսկու մտքի սինթեթիկ կազմը: Նա դնում է ժողովրդի և անհատի շահերի սինթեզը: Այդ սինթեթիկ գիծը կազմում է ոչ միայն Միխայլովսկու, այլ տոհմաբանկայդ գաղափարի բնորոշ կողմերից մէկը: «Մի երկեակ կրիտերիում—բէալ անհատի բարօրութիւն և աշխատուոր դասակարգերի բարօրութիւն, ահա դրա վրա է կառուցւած Միխայլովսկու ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը»*), ճիշտ նկատում է յարգելի ռուս մտածող Բաղումսկիը: Միխայլովսկին ուզում է այնպիսի հասարակական ձև ստեղծել, որ երաշխաւորէր լի ու լի անհատի զարգացումը: Նւ այս հասարակական ձևի մէջ ինդիվիդուալիստական խնդիրն արդէն փոխւում է հասարակականի: Դէպի մարդկութեան երջանկութիւնը տանող ճանապարհի վրա ննում է գեռ անցնել մի մեծ և պատմական դարբաս, որի ճակատի վրա դրած է «մարդը մարդու համար, ամեն ինչ մարդկութեան համար»: Բայց մարդկութիւն աւելով, ինչպէս նկատեցի, Միխայլովսկին հասկանում է ժողովրդի աշխատուոր դա-

սակարգերի միութիւնը: Ծառայել ժողովրդին՝ նշանակում է Միխայլովսկու հասկացողութեամբ աշխատել աշխատուոր դասակարգերի համար: Ծառայելով աշխատուոր դասակարգին, մենք ծառայում ենք պարզապէս աշխատանքին և ոչ թէ բացառիկ շահի կամ մենաշնորհման: Իսկ, միևս կողմից, գիտենք, որ աշխատանքը անհատի ատորբութուն է, հետևապէս վերջին հաշւում մենք ծառայում ենք անհատի շահերին:

Այս բոլորից պարզ և անտարակուսելի է մի դրութիւն, այն, որ յամենայն դէպս անհատը Միխայլովսկու համար կազմում է կենտրոնական կէտը, ղեկավար տեսակէտը: Նա բարձր է ամեն ինչից: Ահա ինչ է ասում բառացի կերպով Միխայլովսկին. «ամեն մի միութեան և կուսակցութեան, շրջանի և ընտանիքի, ինչպէս և ազգութեան արժանիքի չափը պիտի լինի անհատի շահը... նշանակում է բոլոր քաղաքական հարցերի մէջ դուք դարձնում էք ձեր մտորումների կիզակէտը ոչ ազգի, ոչ պետութեան, ոչ համայնքի, ոչ գաւառի և ոչ էլ ֆեդերացիայի շահը, այլ պարզապէս անհատի շահը: Նա կազմում է այն կենտրոնը, որից մեզ համար սփռում, տարածում են ամենուրեք, բոլոր կողմերը Правда-ի ճառագայթները և

*) История рус. общ. мысли, ст. 139.

լուսաւորում են այս կամ այն հասարակական միութեան նշանակութիւնը մեզ համար»*) Միխայլովսկին յայտարարում է անհատը մինչև իսկ որպէս սրբազան և անձեռնմխելի:

Բայց ինչպիսի՞ անհատի մասին է խօսքը, որի շահերը նա ներընդուն է և նրա բարօրութիւնը ամեն ինչից բարձր դասում:—Դա լայն, բազմակողմանի և բարձր տիպի անհատն է: Նա դնում է անհատականութեան բազմակողմանի, կատարեալ և ներդաշնակ զարգացումը: Բայց ինչպէս հասկանալ այդ, չէ՞ որ շատերն են նոյն կամ նման խօսքեր ասում և դրութիւններ պաշտպանում:

Ասացինք, որ նա դէմ է գոյութեան կռիւի սկզբունքին: Ժխտելով դա, նա դնում է իր անհատականութեան կռիւի ըսկզբունքը, ամբողջ մէ թէօրիա ստեղծելով: Ահա այդ անհատականութեան թէօրիան տալիս է վերև դրած հարցի պատասխանը: Իսկ այդ անհատականութեան սկզբունքի հիմնաւորման նւերւած են նրա երկու խոշոր սօցիոլոգիական աշխատանքները — „Ворьба за индивидуальность“ և „Теория Darwinия и общественная наука“:

*) Пол. соч. IV т. 460 стр.

III

Արդէն ասեց, որ Միխայլովսկին ժխտում է բնագիտական տեսակէտը—յարմարելի շրջապատին: Ասեց նոյնպէս, որ այդ սկզբունքը անդամ բեղբեսիվ է անհատի շահերի տեսակէտից: Միխայլովսկին բացասում է այդ, իսկ այդ բացասելով, նա դնում է իր աշխարհայեացքի հիմքում դրա հակադիր սկզբունքը—կարլ ֆօն Բերի դարգացման ֆօրմուլան:

Բայց ինչպէ՞ս է կայանում Բերի այդ հռչակաւոր օրէնքի էութիւնը:

Օրգանիզմների կատարելիութեան կրիտերիումը կայանում է ոչ թէ յարմարելումէջ, այլ, ընդհանաւաւր, Բերի օրէնքով ճանաչւում է կենդանի էութիւնների օրգանների աշխատարութիւնը և աշխատանքի բաժանման պատիճանը ինդիւիդի մասերի մէջ: Կարլ ֆօն Բերի օրէնքի համաձայն «օրգանիզմը այժման աւելի զարգացած է, որքան նա աւելի բարդ է, որքան աւելի աշխատանքի ֆիզիոլոգիական բաժանումը՝ նրա օրգանների մէջ՝ պարզ և բէլիեֆ կերպով որոշւած է: Օրգանիզմն առաջադիմում է, երբ նա բարդանում է, այսինքն, անցնում է միատարր դրութիւնից դէպի բազ-

մատարը դրութիւնը, և յետադիմում է, երբ, ընդհակառակը, նա պարզանում է, հասարակ զստնում, այսինքն, անցնում է բազմատարր դրութիւնից դէպի միատարր դրութիւնը»*) Այս ճշմարտութիւնը ուսն փխիսօփա-սօցի-օլօգը համարում է սնվիճելի, անտարակուսելի: Բերի օրէնքը սեփականացնելով, Միխայլովսկին դարձնում է դա իր աշխարհայեացքի անկիւնաքարը: Բայց այստեղ դարձեալ մի հանգամանք անհրաժեշտ է երբէք մոռացութեան չտալ, որը, հակառակ դէպքում, խիստ թիւրիմացութեան տեղիք կտայ: Միխայլովսկին ընդունում է այդ օրէնքը այնպէս, ինչպէս տալիս է Բերը, բայց ոչ նրա այն կիրառումը, որը մենք տեսնում ենք ուղղագծօրէն մոածող դարվիրիստ-սօցիօլօգների մօտ: Այդ օրէնքը Բերի մօտ կրում է զուտ «անհատական զարգացման օրէնքի» ընոյթ: Եւ այդպէս էլ ընդունում է ուսն հասարակագէտը: Մրանից արդէն ինքնին պարզ է, որ Միխայլովսկին ընդունում է Բերի օրէնքը այն չափով, ինչ չափով նա գալիս է ուժեղացնելու աշխատանքի բաժանումը մէկ և միևնոյն ինդիվիդի օրգանների մէջ: Այս չա-

*) Соч. I т. 175 стр.

փով նա միայն անհատական զարգացման օրէնք է: Բայց Միխայլովսկին միանգամայն դէմ է այդ օրէնքի սօցիօլօգիական կիրառման: Բերի օրէնքը նա համարում է բիօլօգիական օրէնք և ոչ թէ սօցիօլօգիական. հետևապէս չի կարելի ընդունել նոյն խմատով նրա գործադրութիւնը հասարակագիտութեան մէջ: Բերը «արտայայտում է իր ֆօրմուլայով օրգանական պրօցեսի էութիւնը»*), բայց դա երբէք սօցիօլօգիական նօրմ չէ: «Փոփոխութիւնների շարքը առաջ է բերում միատարրից դէպի բազմատարրը»**): Այսպէս է ձևակերպում Միխայլովսկին Բերի անհատական զարգացման օրէնքը: Եւ նա այս դրութիւնը համարում է ժամանակակից գիտութեան ամենարեզնաւոր ընդհանրացումներից մէկը: Բայց նա միանգամայն դէմ է և չի կարող համաձայնել, երբ շատերը, ինչպէս Դրեպերը և ուրիշները, կրակէտ ունենալով Բերի այդ զուտ անհատական զարգացման օրէնքը, «ուզում են դրա վրա կառուցել սօցիալական օրգանիզմի իդէան»***): Նա դէմ է, որովհետեւ

*) Соч. I т. 70 стр.

**) ibid.

***) ibid.

«հասարակութիւնը օրդանիդմ չէ, այլ անբաժանելի օրդանիդմների մի միութիւն է. նա կազմւած չէ օրդաններից՝ յատկապէս նախորոշւած այս կամ այն գործառնութեան համար, այլ նա կազմւած է անբաժանելի միաւորներից, որոնք ունին բոլոր օրդանները և որոնք կատարում են գործառնութիւնների ամբողջ գումարը: Սօցիալական օրդանիդմի իդէան տրամագծօրէն հակասում է Բերի օրէնքին, և կարելի է միայն զարմանալ նրա պաշտպանների կարճատեսութեան վրա, որ ուզում են յենել այդ օրէնքի վրա»^{*)}: Բերի օրէնքը միայն նօրմալ, ֆիզիօլօգիական զարգացման օրէնք է և այդ օրէնքով դրւում է միայն աշխատանքի ֆիզիօլօգիական բաժանումը մէկ և միևնոյն ինդիվիդի օրդանների մէջ: Այդ օրէնքի համաձայն օրդանիդմի զարգացման աստիճանը ուղիղ յարաբերական է աշխատանքի ֆիզիօլօգիական բաժանման աստիճանին կամ օրդանիդմի կատարելիութեան աստիճանը ուղիղ յարաբերական է աշխատանքի ֆիզիօլօգիական բաժանման աստիճանին: Սա միայն և միմիայն բիօլօգիական ճշմարտութիւն է, անվիճելի ճշմարտութիւն:

^{*)} ibid.

Բայց այս զուտ բիօլօգիական ճշմարտութիւնը սխալմամբ շփոթւում է, այն էլ յաճախ, դիվերգենցիայի սկզբունքի հետ, ինչպէս նկատում են Լուսկեիչը և ուրիշները:

Ահա թէ ինչպէս է պատճառաբանւում այդ սխալը, այդ խոշոր և էական սխալը:

Կարլ Ֆօն Բերի օրէնքի համաձայն ազդեցութիւնը տարածւում է միևնոյն անբաժանելի ինդիվիդի օրդանների կամ մասերի վրա, մինչդեռ դիվերգենցիայի օրէնքի համաձայն ազդեցութիւնը տարածւում է մի տեսակի տարբեր ինդիվիդների վրա: Առաջին դէպքում ինդիվիդի օրդաններն են զարգանում, հետևապէս ինքն ինդիվիդը կատարելագործւում է, իսկ միւս դէպքում միայն ինդիվիդի այս կամ այն օրդանն է կատարելագործւում ու զարգանում, հետևապէս ինքնազարգացման բաժանելի ինդիվիդը, որպէս ամբողջութիւն, յետադիմում է: Կարելի է շատ կոշմերի վերաբերմամբ անել նման համեմատութիւն: Կարլ Ֆօն Բերի օրէնքը անհատական զարգացման օրէնք է, միւսը սօցիօլօգիական օրէնք: Բերի օրէնքը դնում է աշխատանքի ֆիզիօլօգիական բաժանումը, իսկ դիվերգենցիայի սկզբունքը դնում է աշխատանքի այսպէս կոչւած անտեսական կամ սօցիալական բաժանումը: Բերի օրէնք

քով դարձանում, առաջագիմում, կատարելութեան է դիմում ինչիմիզը, անհատը, իսկ զիմերգենցիայի օրէնքով դարձանում, կատարելութեան է դիմում հասարակութիւնը: Առաջին դէպքում անհատն է գնում միատարր գրութիւնից դէպի բազմատարր գրութիւնը, իսկ երկրորդ դէպքում հասարակութիւնն է գնում միատարր վիճակից դէպի բազմատարր վիճակը:

Ահա ինչպէս բաժանում են այդ երկու յայտնի սկզբունքները իրենց հիմնական գծերի և դրութիւնների մէջ: Եւ Միխայլովսկին գէտ է կանգնում զիմերգենցիայի սկզբունքին, այսինքն, աշխատանքի սօցիալական կամ անտեսական բաժանման: Այս օրէնքը խեղաթիւրում է կեանքի ներգաշնակութիւնը, նա բերում է անհատի ամբողջականութեան աղճատումը, դարձնելով նրան հաշմանդամ: Դեռ աւելի հեռուն է գնում ուսու մտածողը: Այդ սկզբունքը նա յայտարարում է որպէս մարդկութեան առաջագիմութեան ոխերիմ թշնամի: Աշխատանքի անտեսական բաժանման սկզբունքը պրօպրէսիվ չէ, այլ բէպրէսիվ: Ահա դրա դէմ պետք է պայքարել: Եւ ինչպէս որ ինչիմիզի կատարելութեան աստիճանը ուղիղ յարաբերական է ֆիզ. աշխատանքի բաժան-

ման աստիճանին, ճիշտ այնպէս էլ ինչիմիզի կատարելութեան աստիճանը հակառակ յարաբերական է աշխատանքի սօցիալական բաժանման աստիճանին: «Չկնախելի անհատականութեան սահմաններում աշխատանքի ֆիզ. բաժանումը, այսինքն, աշխատանքի բաժանումը օրգանների մէջ, հասնում է բաւականին բարձր աստիճանի, որովհետեւ այստեղ ի նկատի է առնւած մի կողմից այն օրգանները, որոնք անհրաժեշտ են գոյութեան համար՝ ջրի մէջ, և միւս կողմից այն օրգանները, որոնք անհրաժեշտ են ցամաքի վրա: Բայց երբ ձկնախելի իդէալական տիպը վերածւեց մողէսի և ձկան գործնական տիպին, անցաւ աշխատանքի բաժանումը ինչիմիզների մէջ և այդ ժամանակ դրանցից ամեն մէկի մէջ աշխատանքի ֆիզիոլոգիական բաժանման աստիճանը պակսեց, ոմանք դառան միայն ջրային կեանքի ընդունակ, իսկ միւսները՝ ցամաքային: Այսպիսով իշաւ դարգացման տիպը: Այդ նոր, ցած գործնական տիպը կարող է համեմատվել դարգացման ամենաբարձր աստիճանին: Այժմ նոյն օրէնքը վերագրենք հասարակական երեւոյթներին: Դեռնք ձկնախելի տեսակի տեղ որեւէ սօցիալական գրուպպա, որեւէ հասարակական անհատա-

կանութիւն: Եթէ այդ անհատականութեան ներսում և նրա զարգացման աղբիւրութեան տակ ուժեղանում է աշխատանքի սօցիալական բաժանումը, դա առաջ է բերում ինքիվիզների խիստ տարրերութիւնը, այնպէս որ նրանց տիպն ընկնում է, թէպէտ նրանց զարգացման աստիճանը բարձրանում է»^{*)}

Այս խոշոր կտորն արդէն պարզորոշ կերպով տալիս է Միխայլովսկու կարծիքը բերի օրէնքի, ինչպէս և դիվերգենցիայի մասին: Եւ ինչպէս որ համեմատութեան համար օրինակ վերցրինք կենդանական աշխարհից, նոյնպէս կարելի է վերցնել նաև մարդկային կեանքից, ցոյց տալու համար զարգացման տիպի և աստիճանի հակադրութիւնը: Օրինակ, նախապատմական մարդու անհատականութեան սահմաններում աշխատանքի ֆիզիօլոգիական բաժանումը հասնում է շատ բարձր աստիճանի, որովհետեւ այգտեղ ի նկատի է առնւած նրա շատ օրգանները, և աշխատանքի բաժանումը կատարւում էր հաւասարապէս այդ բոլոր օրգաններին մէջ: Դա տիպի զարգացման տեսակէտից իդէալական էր: Նախամարդը

^{*)} Соч. I т. 493-494 стр. «Борьба за индивидуальность».

ներկայանում էր և՛ որսորդ, և՛ հովիւ, և՛ կուռղ ևն. նա էր իր համար գործիքներ պատրաստում, ինչպէս և իրեր: Նա էնցիկլօպիդիստ էր: Բայց կամաց-կամաց նա զանազանաւորման ենթարկեց, ընկաւ տիպը և զարգացաւ աստիճանը: Առաջ եկան գործնական տիպեր, յարմարեցրւած միջավայրի պայմաններին, ուրիշ խօսքով, սպեցիալիստներ, որոնց մէջ կատարւում է աշխատանքի ոչ թէ ֆիզիօլոգիական, այլ սօցիալական բաժանում, այսինքն, աշխատանքի բաժանում ոչ թէ մարդկային միևնոյն անհատի օրգաններին մէջ, այլ շատ անհատներին մէջ: Աշխատանքի բաժանման տեսակէտից ահագին տարրերութիւն կայ նախամարդու և այժմեան սպեցիալիստին մէջ:

Այստեղից, կարծում ենք, միանգամայն պարզ է աշխատանքի ֆիզիօլոգիական բաժանման և աշխատանքի սօցիալական բաժանման փոխադարձ յարաբերութիւնը: «Որքան աշխատանքի սօցիալական բաժանումը աւելի ուժեղ է, այնքան աշխատանքի ֆիզ. բաժանումը աւելի թոյլ է, և ընդհակառակը»^{*)}: «Եւ ամբողջն այնքան»

^{*)} Соч. I т. 477 стр.

աւելի կատարեալ է, որքան նրա մասերը կատարեալ չեն, և ընդհակառակը»*)։ Այս վերջին խօսքերը պատկանում են հռչակաւոր բնագէտ և բնափիլիսոփա Էրնստ Հեկլելին, որ առաջ բերելով Միխայիլսկին, ինքն ևս համաձայնում է դրանց հետ։ Եւ այս միտքը այնքան պարզ է, որ կօմենտատորների պէտք չունի։ միայն բաւական է ստել և նորից շեշտել այն հիմնական գրութիւնը, որ գիվերդենցիայի սկզբունքը, այսինքն աշխատանքի սօցիալական բաժանումը պահանջում է անհատներից յարմարել կեանքի շատ աւելի հասարակ ֆորմուլայի հետ, հետեապէս տիպը միանգամայն ընկնում է, իսկ աշխատանքի ֆիզ. բաժանումը պահանջում է, ընդհակառակը, անհատներից յարմարել կեանքի շատ աւելի բարդ ֆորմուլայի, հետեապէս պրօցեսը տանում է դէպի բարձր տիպի կատարելութիւնը։ Մի շարք բնագէտ-սօցիոլոգների խորունկ սխալը կայանում է հէնց նրանում, որ նրանք նոյնացնում էին այդ երկու՝ ըստ էութեան հակադիր սկզբունքները։

Այդ սկզբունքը էապէս ներկայացնում էր իրենից մի մասնաւոր կիրառումը մի

այլ ընդհանուր և ընդգրկող տեսակէտի, հիմնած նոյնպէս սխալ անալոգիայի և հիմունքների վրա։ Դա օրդանական թէօրիան է, հասարակութեան և օրդանիզմի անալոգիայի հայեցակէտը, մի ուսմունք, որով մենք արդէն զբաղել ենք։ Այդ հռչակաւոր օրդանական թէօրիայի դէմ շատ է պայքարել ուս սօցիոլոգը և տւել է ամենաուժեղ հարեւանիւրը։ Մենք նորէն կանգ չենք առնի այդ թէօրիայի վրա, մանաւանդ հանգամանօրէն, քանի որ դա կրկնողութիւն կլինէր, միայն կուզենանք կրկին շեշտել տիրող հիմնական տարբերութեան վրա, որը գոյութիւն ունի կենդանական օրդանիզմի և հասարակութեան միջև և որը չեն կարողանում անտես առնել անգամ ամենածայրայեղ ուղղադժական դարվիների սօցիոլոգները, օրինակ, հէնց Մպենսէրը։ Եւ մենք կտանք այդ տարբերութիւնը հէնց Միխայիլսկու խօսքերով։ «Օրդանիզմի մէջ յամենայն դէպս տանջւում և վայելում է ամբողջութիւնը և ոչ թէ մասերը, իսկ հասարակութեան մէջ, ընդհակառակը, տանջւում և վայելում են մասերը և ոչ թէ ամբողջութիւնը։ Եւ ոչ մի սրամտութիւն, ոչ մի էրուդիցիա չի կարող ջնջել այդ հիմնական տարբերութիւնը, միացած այն տարբերու-

*) ibid. 478.

թեան հետ, որ գոյութիւն ունի աշխատանքի ֆիզիօլօգիական և սօցիալական բաժանման մէջ»^{*)}։ Միւս կողմից, որքան էլ թէկուզ կատարելի աշխատանքի սօցիալական բաժանումը, այսինքն, աշխատանքի անվերջ սպեցիալիզացիան հասարակութեան մէջ, բայց յամենայն դէպս շեշտած տարբերութիւնը չի վերանում, անհատները չեն կորցնում տանջելու և վայելելու ընդունակութիւնը, և դա կազմում է հէնց անհատի էական, բնորոշ, իւրատիպ գիծը^{**)}։

Ն. Կ. Միխայլովսկին չի բաւականանում, իհարկէ, միայն այդ անվիճելի և էական տարբերութիւնը շեշտելով, այսինքն, աշխատանքի սօց. և ֆիզ. բաժանման անժխտելի տարբերութիւնը։ Ոչ. դա շատ քիչ է։ Անհատականութեան կատարելիութիւնն ունենալով որպէս հլակէտ, նա դէմ է կանգնում աշխատանքի սօց. բաժանման սկզբունքին։ Եւ ահա ինչու։ Ասացի, որ աշխատանքի սօցիալական բաժանումը տանում է դէպի ծայրայեղ մասնագիտացումը։ Ահա այդ ծայրայեղ մասնագիտացումը Միխայլովսկին համարում է չարիք, չարիք

^{*)} Соч. I т. ст. 71.

^{**)} ibid 72.

թէ անհատի կատարելիութեան տեսակէտից և թէ առհասարակ պրօգրէսի տեսակէտից։

Այստեղ արդէն կանգնում ենք նրա բարդ և պարզ կօօպերացիայի, գործակցութեան մասին ունեցած ըմբռնման առաջ, ուրիշ խօսքով, այն հարցի առաջ, թէ նա ի՞նչպէս է հասկանում և ցանկանում, որ լինի հասարակական կազմը։ Նա կողմնակից է, անտարակոյս, պարզ գործակցութեան։ Այս գրութիւնը բղխում է հետեւողականօրէն նրա հիմնական աշխարհայեցողութիւնից, նրա Правда-ի սխտեմից, սօցիալփիլիսօփայութիւնից։ Միխայլովսկու կարծիքով «օրինկտիվ-մարդակենտրոն շրջանում բացակայում էր կօօպերացիան, կար հասարակ գործակցութեան միայն թոյլ ձեւ. արտակենտրոն շրջանում իշխում էր աշխատանքի բաժանումը, իսկ սուրիէկտիվ-մարդակենտրոն շրջանում տիրելու է հասարակ, պարզ գործակցութիւնը»^{*)}։ Այս վերջին դրութիւնը նրա ցանկացած լաւագոյն հասարակարգն է։ «Աշխատանքի սօցիալական բաժանմամբ չէ ստեղծում կօօպերացիան, նկատում է ողւս փիլիսօփա-սօցիօլօգը, դրա հետ գոյութիւն է ունեցել, և

^{*)} Соч. I т. ст. 124.

դոյութիւնն ունի, հասարակ գործակցութիւնը, այսինքն, հաւասար մարդկանց աշխատանքի միացումը, որոնք հետեւում են մէկ և միեւնոյն նպատակին: Եւ ապագան պատկանում է գործակցութեան այս ձևին»*):

Ահա Միխայլովսկու անվերապահ պնդումը: Նա պէ՛մ է բարդ կօօսելքացիային և կոդմակից պարզ, հասարակ կօօսելքացիային, որովհետեւ առաջինը տանում է դէպի տիպի ստորացումը և միայն աստիճանի վարդապետը, ծայրայեղ մասնադիտացումը, հետեւապէս դէպի անկումը, իսկ երկրորդը պահանջում է անհատի ներգաշնակ ամբողջութիւնը, նրա բոլոր ֆունկցիաների ներգաշնակութիւնը: Նա կամենում է մի հասարակարգ, որն ապահովէր անհատների բազմաաւարտութիւնը և հասարակութեան միատարրութիւնը:

Ահա ինչ է առում Միխայլովսկին այդ առթիւ, ուր պարզորոշ կերպով դրւած է նրա կարծիքը նաեւ պարզ և բարդ գործակցութեան մասին: «Պարզ, հասարակ գործակցութեան դէպքում մարդիկ մտնում են խմբակցութեան մէջ ամեն մէկը իր աշխատանքով, և դրա մէջ էլ կայանում է

*) ibid. 77.

հետեւեւնքն է լինում ամբողջ գրուպայի միատարրութիւնը: Բարդ գործակցութեան միջոցին առաջ է դալիս հակառակ երևոյթը, գրուպայի անդամները գործադրում են ամեն մէկը նոյն, միւսը մի այլ մասը իր անհատականութեան բազմապատկան, նրանք դառնում են միատարր, իսկ ամբողջ գրուպայի ստանում է բազմապատկան աւելի կամ պակաս որոշ լեւաւորութիւն: Առաջին դէպքում մենք ստանում ենք միատարր հասարակութիւն՝ բազմաաւարտ, հաւասար, ազատ և անկախ անդամներով, երկրորդ դէպքում—բազմատարր հասարակութիւն՝ անհաւասար, անազատ, մասնագիտութեան ենթարկւած անդամներով: Նախապատմական շրջանում տիրում էր առաջին տեսակի գործակցութիւն, բայց կրում էր պատահական բնոյթ—միանում էին մի նպատակի շուրջը և բաժանւում»*):

Այսպիսով, պարզ է, որ նա պաշտպանում և կամենում է, որպէս հասարակագետ, որ ստեղծւի մի պարզ գործակցութեան տիպի հասարակակարգ: Եւ այդպիսի հասարակարգի մէջ պահպանւելու է անհատի ամբողջականութիւնը, և դրա մէջ էլ կայանում է

*) Соч. I т. 98-99.

հէնց մարդու բարօրութիւնը, ինչպէս և ճշմարտութիւնը մարդու համար:

Ահա հէնց այս ղեկավար տեսակէտից էլ բղիտում է նրա կլասիկ ֆօրմուլան, պրօգրէսի ֆօրմուլան:

Այժմ դառնանք այդ ֆօրմուլային:

IV

Այսքանից յետոյ մեզ շատ քիչ բան է մնում ասելու Միխայլովսկու պրօգրէսի յայտնի ֆօրմուլայի մասին, առհասարակ նրա ըմբռնողութեան մասին պրօգրէսի վերաբերմամբ:

Միխայլովսկին սուել է պրօգրէսի իր ֆօրմուլան դեռ 60-ական թւականների վերջերին, իր առաջին սօցիօլօգիական, բայց միաժամանակ ամենայայտնի, տրակտատում, «Что такое прогресс?»-ում: Միխայլովսկու այս սօցիալ-փիլիսօփայական աշխատութիւնը գրւած է Սպենսերի պրօգրէսի, առհասարակ նրա սօցիօլօգիական թէօրիայի առթիւ: Այս գրւածքի լրացուցիչ մասը, մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակէտից, կարելի է համարել նրա մի այլ յօդւածը, գրւած երեք տարի յետոյ, 1872 թւին, այսինքն, «Что такое счастье?»: Եւ դա գրւած է Սպենսերի «social statics»-ի առթիւ:

«Что такое прогресс?»-ը, Միխայլովսկու այս խիստ հետաքրքրական և խորունկ ուշադրութեան արժանի աշխատութիւնը, կարելի է բաժանել ըստ էութեան երկու մասի—քննադատական կամ նիդատիւ և դրական:

Միխայլովսկին քննադատում և բացատրում է Սպենսերի թէօրիայի հիմնական դրութիւնները, և գալիս կանգնում է իր պրօգրէսի իգէայի հայեցակէտի վրա: Այդ աշխատանքի դրական մասն, ուրեմն, կայանում է Միխայլովսկու սօցիալ-փիլիսօփայութիւնը: Այդ գրւածքում նա տաւ պրօգրէսի իր վերջնական բանաձևը, որը նրա համար մինչև վերջն էլ մնաց որպէս ղեկավար տեսակէտ, պարտադրական և շարունակական: Ապագայում նա միայն հիմնաւորել, խորացրել է, բայց երբէք նոր դրութիւններ չի գրել: «Что такое прогресс?»-ը կարելի է իսկապէս նրա աշխարհայեցողութեան հիմնական գրւածքը համարել, որովհետև նրա ամբողջ սօցիօլօգիայի և փիլիսօփայական ըմբռնողութեան բնոյթը պարզ և ցայտուն կերպով երևան է գալիս:

Նրա պրօգրէսի ֆօրմուլան հարազատ ձևունդ է այն դարաշրջանի, այն հայեացքների մարմնացումն է, երբ և որոնց շրջա-

նակում նա ապրում էր, երբ նա իր ամբողջ էութեամբ նեւաւած էր եռուն պայքարի մէջ, այսինքն, 60-ական և 70-ական թւականներին: Եւ հէնց այդ տեսակէտից նրա ֆորմուլան կարելի է իրաւացիօրէն համարել շատ հետաքրքրական և ուշագրաւ: Այդ կլասիկ ֆորմուլայի, բանաձևի մէջ բիւրեղացրած են ժամանակակից աշխարհայեցողութիւնների հիմնական գծերը:

Արդէն այս գլխի ճակատին դրել ենք Միխայլովսկու հոգեւաւոր և Ռուսաստանի համար շատ յայտնի պրօֆէսի ֆորմուլան:

Անա այն ամբողջապէս:

«Պրօֆէսոր աստիճանական մերձեցումն է գէպի անհատների ամբողջականութիւնը, գէպի աշխատանքի հնարաւոր եղած կատարեալ և բազմակողմանի բաժանումը օրգանների մէջ և հնարաւոր եղած նւազ բաժանումը մարդկանց մէջ: Անբարոյական, անարդար, փաստակար, անբանական է այն բոլորը, ինչ յիս է պահում այդ շարժումը: Բարոյական, արդարացի, բանական և օգտակար է միայն այն, ինչ նւազեցնում է հասարակութեան և ազգայնացնում նրա առանձին անդամների բազմատարբութիւնը»:^{*})

^{*}) I T. CT. 166.

Խորին ուշադրութեամբ և կրկին ու կրկին կարդալով ու վերլուծելով այդ ֆորմուլան, անտարակոյս, դժւար չի լինի իրազեկ ընթերցողի համար նկատել, որ դա կազմում է յիշաւի մեր վերլուծած բովանդակ մտքերի ամբողջութիւնը, միայն մի քանի կլասիկ բանաձևերի մէջ դրւած: Ընդհանուր գրութիւնները մենք արդէն վերելում վերլուծել ենք մանրամասնօրէն: Դժւար չէ, միւս կողմից, նկատել, որ Միխայլովսկու այդ յայտնի ֆորմուլայի մէջ կիրաււած է կարլ ֆօն Բեքի օրէնքը, անհատական դարգացման օրէնքը, որի մասին այնքան հանգամանօրէն և երկարօրէն խօսել ենք: Իսկ այսքանից յետոյ դժւար չէ նոյնպէս նկատել նաեւ այն, որ դա անհատականութեան և ոչ թէ գոյութեան կուր արդիւնք է: Պրօֆէսոր հիմնւում է անհատի բազմակողմանի, ներդաշնակ և կատարեալ զարգացման վրա: Այդ ֆորմուլայով տրւում է անհատի ամբողջականութեան հարցը, ոչ թէ բաժանբաժան լինիլը: Իսկ այդ ամբողջականութեան մէջ էլ նա տեսնում է անհատի բարօրութիւնը, երջանկութիւնը, ինչպէս և կատարելիութիւնը,

Այսպիսով Միխայլովսկու պրօֆէսի ֆորմուլան և առհասարակ երջանկութեան

գաղափարը միմիանց հետ կապած են ան-
քակտելիօրէն: Իսկ այդ ներքին կապը Մի-
խայրովսկու աշխարհայեցողութեան մէջ
կազմում է բնորոշ գծերից: Բայց այդ ֆոր-
մուլան ունի, ասացի, իր խիստ արժէքա-
ւոր նշանակութիւնը, քանի որ նա ունի
նոյնպէս պատմական նշանակութիւն:

V

Գիտակ ընթերցողը նկատում է ան-
շուշտ, որ գնելով անհատականութեան հար-
ցը, Միխայրովսկին իր յայտնի ֆորմուլայով
լուծում է այդ հարցը յօգուտ անհատակա-
նութեան լայնութեան և ոչ թէ խորութեան: Նա
կամենում է անհատի ընդունակութիւնների
բազմակողմանի, լրիւ, կատարեալ և ներ-
դաշնակ զարգացումը: Դա անհատի լայնու-
թիւնն է: Դրանով յերաւի ստեղծում է մի
անհատ, որ մասնագէտ չէ, այլ պրօֆան,
էնցրիկօպեդիստ: Միխայրովսկին գերադա-
սում է պրօֆանը մասնագէտից, որովհետեւ
առաջինը շատ աւելի բարձր է որպէս տիպ,
քան երկրորդը, թէեւ վերջինիս զարգացման
աստիճանը շատ աւելի բարձր է, բայց ոչ
որպէս տիպ: Մասնագէտի մօտ ծայրայե-
ղօրէն զարգացել է մի ֆունկցիան, մի ըն-
դունակութիւնը ի փոխ միւս ընդունակու-

թիւնները: Դա անհատի խորութիւնն է: Ահա
այդ խորութիւնը չի դնում և պահանջում
Միխայրովսկին: Նրա ցանկացածը մասնա-
գէտը չէ, այլ պրօֆանը: Նա դէմ է մասնա-
գէտին, դրա համար էլ պայքարում է աշ-
խատանքի սօցիալական բաժանման դէմ, մի
սկզբունքի դէմ, որը բերում է աշխատանքի
բաժանումը անհատների, բայց ոչ միեւնոյն
անհատի օրգանների մէջ: Այս երկու ուղ-
ղութիւններն էլ կային ուսսական sturm
und Grang Period-ում, 60-ական, 70-ա-
կան թւականներին. երկու հակադիր հո-
սանքներ, մէկը կանգնած էր անհատի խո-
րութեան, իսկ միւսը անհատի լայնութեան
տեսակէտի վրա: Եւ դրանք պայքարում էին
իրար դէմ: Միխայրովսկին համաձայն էր
իսկապէս ոչ առաջին և ոչ էլ երկրորդ տե-
սակէտին. նա երկու հայեցակէտն էլ գրո-
նում էր կարեւոր: Այս նոյն միտքն է պըն-
դում նաև Իվանով-Բազունիկը: Բայց, եթէ
նա կանգնեց մի հոսանքի, անհատի լայնու-
թեան տեսակէտի վրա, այդ էլ պէտք է բա-
ցատրել նրանով, որ ուսս սօցիօլօգը կամե-
նում էր ընտրել չարիքներից փոքրագոյնը:
Եւ նա զերադասում է զարգացման ամենա-
բարձր տիպը, լայնութիւնը, քան թէ զար-
գացման ամենաբարձր աստիճանը, խորու-

թիւնը: Իսկ այս վերջին, խորութեան տեսակէտի վրա կանգնեցին մարքսիստները: Եւ տեսական մատերիալիզմի հետեորդները:

Իր այդ լուծումով, յիշուի, ուստի սոցիալօգ-փիլիսոփայական շեղւեց ճշմարտութեան ուղիից և ընկաւ, ասես կամովին, սխալանքի մէջ կամ, աւելի ճիշտ, մի ծայրայեղութեան մէջ, որից նա աշխատում էր խուսափել: Եւ սա կազմում է իսկապէս նրա կլասիկ ֆորմուլայի ամենապակասաւոր, թերի կողմը: Ինչ թւում է, որ ուստի մտածողը այստեղ ևս երեւան պէտք է դար ընականօրէն իր սինթեթիկ ըմբռնողութեամբ, իր մտքի սինթեթիկ կազմով, և կկանգնէր ճիշտ տեսակէտի վրա: Այդպէս է թելադրում նրա ամբողջ սոցիալ-փիլիսոփայական կօնցեպցիան և ոգին, նրա հիմնական տեսակէտը, ինչպէս և նրա մտքերի ու խոհերի տրամաբանական ընթացքն ու զարգացումը, դեռ չեմ ասում նրա մտքի սինթեթիկ կազմը, որի վրա յաճախ շեշտել եմ: Ահա դրա համար եմ ասում, որ նա ասես կամովին շեղումն է կատարում և, հետեապէս, բռնադրօսիկ կերպով տանում իր մտքերի զարգացումը և տալիս լուծումը: Նա, ասես, չի հետևում իր մտքի տրամաբանական թելադրութիւններին, այլ աւելի ճիշտ կեանքի

գործնական պահանջներին, և յատկապէս այն ժամանակեայ գործնական կեանքի պահանջներին: Դա իսկապէս կեանքի գործնական պահանջներին տեսակէտից Միխայլովսկու ֆորմուլան շատ արժէքաւոր և նշանակալից դժեք է պարունակում իր մէջ, թէկուզ տեսական կողմից կարող է թերի լինել:

Եւ եթէ քննադատել է ու այժմ էլ քննադատում է Միխայլովսկու պրոգրէսիվ ֆորմուլան, այդ տրուում է միայն վերև շեշտած ուղղութեամբ: Անհրաժեշտ և կարևոր է այստեղ նկատել, որ անհատի խորութեան սկզբունքը, այսինքն, աշխատանքի բաժանումը անհատների մէջ, էայ արդէն Միխայլովսկու մօտ: Նա անտես չի անում դա: Այդ տեսումն ենք մինչև իսկ նրա ֆորմուլայի մէջ: Բայց նա պահանջում է, որ աշխատանքի բաժանումը կատարուի ամենափոքր չափով, զուշանալով անհատի ծայրահեղ մասնագիտացումից, հետեապէս, նրա բովանդակութեան նեղանալուց: Եւ ես միանգամայն համաձայն եմ Բազումիի հետ, երբ նա նկատում է, որ Միխայլովսկին ուղղում էր կուէլ աշխատանքի սոցիալական բաժանման սկզբունքի իշարն գործողելու դէմ, և ոչ թէ տոնաստարակ այդ սկզբունքի

դէմ: Բազումներն ընդունում է այդ ֆորմուլայի միայն առաջին մասը, անհատութեանը վերաբերող կտորը, իսկ միւս մասը նա բացասում է և գտնում է սխալ:

Ն. Կ. Միխայլովսկու պրօգրէսի ֆորմուլայի այդ թոյլ կողմի վրա մատնանշել է դեռ շատ վաղ ուստական սօցիօլօգիական-սուբեկտիվիստական դպրոցի մի վետերանը, Լաւրովը, որն աւագ է այդ դպրոցում, քան Միխայլովսկին, թէև նա վերջինի փիլիսօփայական և սօցիօլօգիական էրոզիցիան և հայեացքները շատ է դնահատում: Լաւրովը համարում է առհասարակ ուստական մտքի զարգացման պատմութեան մէջ ահա բոնոյ ախանաւոր և խոշոր, մեղ համար նաև գրաւիչ, դէմքերից մէկը: «Սյապէս,—եղրափակում է Լաւրովը իր քննադատական գնահատումը,—աշխատանքի հնարաւոր եղածին չափ քիչ բաժանումը (սօցիալական) չի խանդարտում մասնադատութիւնների մշակման և նրանց գործադրութեանը հասարակութեան օգտին: Մարդիկն են չի նշանակում կանգնել ուրիշների հետ հաւասար մակերեւոյթի վրա»*)...

Լաւրովին էլ, ուրեմն, իր ամբողջու-

*) Лавровъ. «Прогрессъ Н. К. Михайловскаго», стр. 41.

թեան մէջ չի բաւականացնում Միխայլովսկու ֆորմուլան: Նա չի գտնում, որ դա պրօգրէսի ֆորմուլա է, այլ, աւելի ճիշտ, «պրօգրէսի շարժման պահանջման մի ֆորմուլա է մօտիկ ապագայի համար»*): Լաւրովի կարծիքով «պրօգրէսը զարգացման մի պրօցեսս է մարդկային գիտակցութեան մէջ և ձուլման պրօցեսսը ճշմարտութեան և արդարութեան, անհատների քննադատական մտքի աշխատանքի ճանապարհով՝ ժամանակակից կուլտուրայի վրա»**): Լաւրովը համաձայն չլինելով Միխայլովսկու պրօգրէսի ֆորմուլայի ամբողջութեան հետ, նա գտնում է, որ դա պէտք է փոփոխութեան ենթարկել: Հեռաւոր ապագայի համար Լաւրովը պատրաստ է նրա ֆորմուլան այսպէս դնել. «հնարաւոր եղածին չափ քիչ բաժանում հասարակական կամ սօցիալական աշխատանքի մարդկանց մէջ». այս կողմը դրէր և կիրառէր միայն այն ժամանակ, երբ անհատների մարդկային զարգացումը հասել է բաւականին բարձր աստիճանի: Իսկ այժմ դնում է նա աւելի լայն ֆորմուլա, որը չպէտք է գործադրել թէ ներկայիս թէ անցեալի և թէ ապագայի վերաբեր-

*) ibid 41. **) ibid.

մամբ: Ես ասում եմ. «աշխատենք ամենա-
արդարացի բաժանումը մարդկանց մէջ»*):

Այս է ահա Լաւրովի սրբազրութիւնը
և տեսակէտը պրօգրէսի, ինչպէս և Միխայ-
լովսկու ֆօրմուլայի մասին:

Այսպէս, քննադատելով, սրբազրելով
և ուղղումներ մտցնելով հանդերձ, Լաւրովը
գտնում է, որ Միխայլովսկու ֆօրմուլան
գործնական կարևորութեան տեսակէտից
շատ նշանաւոր տեղ է բռնում անգամ Եւրո-
պայի սօցիօլօգիական գրականութեան մէջ
յայտնի եղած ու հռչակւած թէօրիայի շար-
քում՝ պրօգրէսի մասին, բայց միայն գործ-
նական կարևորութեան տեսակէտից, և ոչ
գիտութեան տեսակէտից առհասարակ:

Եւ իսկապէս, գործնական կարևորու-
թեան տեսակէտը շատ էական և որոշիչ
դեր է խաղացել այդ ողւս սուրիկեղծիմաստ
սօցիօլօգի պրօգրէսի ֆօրմուլայի մշակման
և յղացման դործում: Մենք արդէն այդ
կէտի վրա շեշտել ենք: Այդ ֆօրմուլան
մարմնացնում է իր մէջ 60-ական, 70-ական
թւականների աշխարհայեացքները և կրում
է հէնց այդ ժամանակի պահանջների և
կարիքների դրօշմը:

*) ibid. cr. 42

Եւրափականք: Չնայած այդ թերու-
թեան և պակասին, Միխայլովսկին էլի
ներկայանում է որպէս խոշոր դէմք և խո-
րունկ միտք սօցիօլօգիական գրականու-
թեան մէջ: Նա պէտք է բռնէ համաշխար-
հային սօցիօլօգների շարքում իր պատւաւոր
տեղը: Այդ էլիքնի միայն այն ժամանակ,
երբ նրա գրածքները կգտնան համաշխար-
հային սեփականութիւն, թարգմանւելով եւ-
րոպական լեզուներով: Մեզ հայերիս հա-
մար, յամենայն դէպս, շատ և շատ ուսա-
սանելի բան կայ նրա խիստ օրիգինալ աշ-
խարհայեացքի մէջ: Նա մեր սրտին և
մտքին, մեր հոգուն առհասարակ շատ բան
է տալիս՝ թարմ և ջերմ, խորն և ուշագրաւ:

Եւ այս՝ շատ անխուսափելի դժւարու-
թիւնների հետ կապւած՝ աշխատանքը կա-
տարեցի մեծ հաճոյքով, ասում եմ մեծ հա-
ճոյքով, որովհետեւ մեր սրտին և հոգուն
շատ են մօտիկ նրա հիմնական գրութիւն-
ները, անգամ նրա բովանդակ սօցիալ-փի-
լիսօփայութիւնը:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Եր.	սխալ.	ուղղիչ
62	փիլիսոփայութիւն	փոխյարաբերութիւն
87	Լիլիթնֆելդ	Լիլիենֆելդ
89	տեսակէտների	տեսանկէտերի
97	Կանտ	Կոնտ
106	երկրի	իրերի
115	ընդունենք	չընդունենք

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԳՐԻԱԾՔՆԵՐԸ

- 1) Ատրպատական, (սակաւաթիւ) 1 ր. 50 կ.
- 2) Պատմափիլիսոփայութիւն 30 կ.
- 3) «ՄԻՏՔ» գիտական-փիլիսոփայական ժողովածու. 1 ր. 50 կ.
- 4) Նիցշէ և նրա փիլիսոփայութիւնը 20 կ.
- 5) Պատմափիլիսոփայական (Շոպենհաուէր և նրա փիլիսոփայութիւնը) 50 կ.
- 6) Միսոլոլսկին որպէս փիլիսոփայ-սոցիոլոգ 60 կ.
- 7) N. K. Michailowsky als Philosoph und Soziolog. Berlin, գինը 3 մարկ (1 ր. 50 կ.)

ԳԻՆՆ Է 60 ԿՈՊ.

Հեղինակի հասցէն՝

Ориванъ, Армянская Семинарія
учителю Е. Франгяну.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0145274

